

ула да
мо ва
сой м
ка лё ні і
па соль ст вы

дзя р жа ва

ПАХОД НА ГРУНВАЛЬД

Размова з Генадзем Сагановічам

Пачатак беларуска-нямецкіх дачыненняў у эпоху Сярэднявечча айчынная гістарычная навука зьявля да храналёгіі захопніцкіх паходаў нямецкіх рыцараў на беларускія землі. Сапраўды, гістарычныя дакумэнты сьведчаць, што зь першых гадоў XIII стагодзьдзя і аж да крывавай, але пераможнай для беларускіх войскаў Грунвальдзкай бітвы ў 1410 годзе, адбываліся шматлікія войны паміж харугвамі беларускіх княстваў і нямецкіх ордэнаў. А затым стагодзьдзямі на беларускія землі не ступала нямецкая нага.

— Ці сапраўды гэта так? Ці ўсё ведалі і ведаюць сёньня гісторыкі пра беларуска-нямецкія дачыненні ў Сярэднявеччы?

— За 1990-я гады мы здабылі многае, што ўпершыню трапіла ў нашае поле ўвагі. З розных прычынаў раней не былі ўведзеныя ў навуковы зварот звесткі з многіх крыніцаў, у тым ліку з самага важнага корпусу — прускіх ды інфлянцкіх хронік. У нас не было кваліфікаваных спецыялістаў, таксама існаваў моўны бар’ер. Цяпер мы сабралі гэтыя прускія хронікі і можам зь імі працаваць. Архівы нямецкіх ордэнаў вельмі багатыя, і яны мусяць быць у нашым ужытку.

— Паводле той гісторыі, якую ўсе вывучалі ў савейскі час і вывучаюць цяпер, беларуска-нямецкія дачыненні не існавала да пачатку XIII стагодзьдзя. І распачынаюцца яны ў 1202 годзе з захопу нямецкімі рыцарамі вусьця Заходняй Дзьвіны. А затым адбываецца шэраг паходаў полацкіх дружынаў на крыжакоў. Чаму гэта раптам немцы

рушылі на беларускія землі? Чым прывабіла іх Дзьвіна?

— Галоўны інтарэс, які прывёў немцаў у Ніжняе Падзьвіньне, быў не ваенны. Гэта была калянізацыя й канфэсійная місія. Нямецкая калёнія, якая паўстала ў канцы XII — пачатку XIII стагодзьдзя на Балтыйскім узьбярэжжы, ня мела на самым пачатку ніякіх намераў канфліктаваць са славянскімі землямі. Першы місіянер Майнгарт папрасіў у полацкага князя Ўладзімера дазволу на хрысьціянізацыю ліўскіх плямёнаў. Але калі адкінем усе эмоцыі й пачнем аналізаваць факты, дык заўважым, што полацкі князь Ўладзімер двойчы, у 1203 і 1206 гадах, спрабаваў пайсьці вайной на гэтую нямецкую калёнію, на Рыгу. Абедзьве спробы былі няўдалыя, і за гэты час двойчы біскуп Альбэрт, які фактычна тады ўзначальваў нямецкую калёнію на Дзьвіне, у 1206 і 1210 гадах выходзіў з ініцыятывай мірных дачыненняў з Полацкам. Урэшце гэтыя мірныя дачыненні ўсталяваліся. І фактычна мы ня можам знайсці ніводнага паходу нямецкіх войскаў з Інфлянтаў на полацкую зямлю да 1330-х гадоў. Інтарэсы ўзаемавыгоднага абмену, гандлю пераважалі.

— Значыць, праблема не ў шавіністычных памкненьнях нямецкіх плямёнаў?

— У Сярэднявеччы нацыянальнай варожасьці яшчэ ўвогуле не было. І нямецкая хваля паходаў на Ўсход — гэта ня ціск, як лічылася раней, гэта парыв, хваля калянізацыі. Яна была выкаіканая дэмаграфічным выбухам у нямецкіх землях. Немцы кіраваліся не інтарэсамі захопу чужой зямлі, але шукалі лепшага жыцьця. Ёсьць яшчэ адзін аспект: гэта — паход зь мячом, рыцарства. Але таксама тут трэба зыходзіць з тае палітычнае тэалёгіі, паводле якой рыцары мелі павіннасьць барацьбы з паганствам. Яны былі воінамі

Хрыстовымі. Натуральна, у рэальнасці гэтая ідэя дыскрэдытавалася, але фактура пацвярджае, што ў першую чаргу рыцары кіраваліся высакародным доўгам. Я прыгадваю гісторыю Освальда фон Валькенштайна, вядомай асобы XIV стагоддзя, які ў дзесяцігадовым узросце пехам пайшоў за рыцарамі аддзелу аўстрыйскага герцага, каб ваяваць на мяжы Вялікага Княства Літоўскага з паганцамі.

— Як паўплывала нямецкая агрэсія на фармаваньне Вялікага Княства Літоўскага?

— Вайна зь немцамі мела пэўнае значэнне для кансалідацыі беларускіх і літоўскіх земляў у адзіную дзяржаву. Але вэрсія, прынятая ў нашай гістарыяграфіі ў апошнія гады, перабольшвае значэнне заходняга фактару. Выразных сьведчаньняў, што менавіта вайна зь немцамі штурхала беларускія й літоўскія землі ў адну дзяржаву, мала або ўвогуле іх не знаходзім. Панямоньне ўвайшло ў Вялікае Княства Літоўскае наагул задоўга да вайны зь немцамі. Беларускі Ўсход і ўкраінскае Падняпроўе ніколі ня ведалі нямецкай пагрозы. Нямецкі фактар важны быў у справе кансалідацыі беларускіх земляў і літоўскіх у адну дзяржаву толькі ў XIV стагоддзі, калі ваенныя канфлікты дасягнулі найбольшай колькасці, а немцы для Вялікага Княства сапраўды былі вельмі небяспечныя.

— Ці паўплывалі войны паміж ВКЛ і нямецкімі ордэнамі на беларускую культуру?

— Гэта вельмі цікавая праблема, якую трэба яшчэ даследаваць. Пакуль што я магу акрэсьліць толькі невялікія штрыхі. Яшчэ пры Міндоўгу наймалі арбалетнікаў-немцаў. Потым высвятляецца, што ВКЛ у 1370-х гадах пазычае агняпальную зброю таксама ў нямецкіх ордэнаў. А нямецкія ордэны тады вайскова й тэхнічна былі на першым месцы ў Эўропе. Ва-

еннае майстэрства, узбраенне, тэхніка будаўніцтва (у прыватнасці, замкі, касцёлы) — усё гэта ў Вялікім Княстве фармуецца пад вялікім уплывам немцаў. Рамесьнікі таксама пераймалі досвед нямецкіх калегаў, якія жылі ў беларускіх гарадах. Нямецкія купцы гандлявалі зь беларускімі. Значны ўплыў заходняй цывілізацыі ажыццяўляўся празь немцаў. Каля ста лексэмаў, вядомых у старабеларускай мове, запазычаныя ад немцаў. Блізу пяцідзясяці словаў у старанямецкай мове, якія ўзятыя ад «русінаў». Так што й наш бок уплываў. Што тычыцца палітычных уплываў, дык пашырэнне магдэбурскага права на беларускіх землях таксама абавязанае шчыльным кантактам зь немцамі. Нарэшце, тут існавалі нямецкія супольні, грамадкі. Пра канфэсійныя дачыненні, уплывы ўвогуле ніколі не гаварылася. Мала хто ведае, што ў Полацку ў сярэдзіне XIII стагоддзя зьявіўся каталіцкі касцёл, адкрыты нямецкімі місіянерамі, і нейкі час там было нават біскупства каталіцкае, якое з прыходам да ўлады князя Трайдзеня, ваяўнічага паганца, было занябана й знікла.

— А цяпер, напэўна, пра цэнтральную падзею беларуска-нямецкіх дачыненняў у Сярэднявеччы — пра Грунвальдскую бітву 15 ліпеня 1410 году, калі Тэўтонскі ордэн быў разгромлены аб'яднанымі войскамі Польскага Каралеўства й Вялікага Княства Літоўскага. Была спыненая амаль дзвюхсотгадовая агрэсія нямецкіх рыцараў на Ўсход. Расклад сілаў у Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропе зьмяніўся на карысьць славянскіх народаў. Стагоддзямі пазьней на беларускія землі не ступала нага нямецкіх заваёўнікаў. З гледзішча найноўшых ведаў — ці сапраўды ўсё гэта так?

— Гісторыя ня ёсць казкаю, якая пераказваецца з пакаленьня ў пакаленьне. Кожнае слова гісторыі ня мае гарантаванага статусу праўды. Усё залежыць ад

нашых ведаў. За апошнія гады шмат адкрылася новых крыніцаў, якія дазваляюць і на Грунвальд паглядзець інакш, хоць цяжка адмаўляцца ад прыемных, гераічных мітаў уласнай гісторыі. Разуменне значэння Грунвальду ў многім вызначалася стэрэатыпамі, сфармаванымі яшчэ ў XIX стагоддзі. Тады быў вызначальны гэтак званы панславізм. Гэная ідэалёгія варожа ставілася да ўсяго нямецкага сьвету. Адыезная ідэалёгія панславізму культывавалася й за савецкім часам. Але вернемся да значэння Грунвальдзкай бітвы. Я не падкрэсьліваў бы, што Грунвальд паклаў канец агрэсіі. Агрэсія ўжо й так завяршалася. Эпоха клясычнага нямецкага Ордэну, які змагаўся з паганскай Літвой, гэта значыць, і з намі, завяршылася ў нашым мястэчку Крэве падпісаньнем уніі, паводле якой паганская Літва мусіла хрысьціцца. І Ордэн пачаў губляць прыток новых сілаў і ўвогуле ідэалёгічную падставу для гэтай вайны. А ў 1403 годзе папа сваёй булаю наагул забараніў нямецкім рыцарам ваяваць Вялікае Княства Літоўскае. Дакумэнты сьведчаць, што Ордэн з пачатку XV стагоддзя быў схільны да замірэньня зь Вялікім Княствам і ўвогуле зьмякчыў сваё стаўленьне да нашых земляў. Важна, што ў 1409 годзе Нямецкі ордэн абвясчае вайну не Вялікаму Княству Літоўскаму, а Кароне — гэта значыць, Польшчы.

Ані ў якім разе нельга атаясамліваць Карону й ВКЛ. У гэтым трохкутніку — Вільня—Кракаў—Мальборк — ішла вельмі складаная, напружаная гульня. Кожны дамагаўся свайго. Яшчэ да Грунвальду была дамова, паводле якой Ордэн стаўся галоўным хаўруснікам Вялікага Княства Літоўскага. На пачатку XV стагоддзя вайсковыя фармаваньні Ордэну шмат разоў дапамагалі Вялікаму Княству ў вайне з Масквою. Фактычна дачыненні ўжо нармалізаваліся. Грунвальдзкая бітва адбывалася не на нашых землях, а ў глыбіні тэрыторыі Ордэну. А там ужо Вітаўт і Ягай-

ла, якія адчувалі сябе мацнейшымі, проста дамагліся рэваншу. Нават пасля разгрому ордэнскага войска на Грунвальдзкім полі немцы ўсё ж ступалі на нашу зямлю, бо празь дзесяць гадоў Вітаўт і Ягайла зноў разьвязалі вайну. А ў адказ у час аднаго з паходаў ордэнскі кантынгент дайшоў аж да нашага Падляшша. І толькі ў 1420-х гадах Нямецкі ордэн сапраўды стаў цяжка трымацца мірных дачыненняў зь Вялікім Княствам Літоўскім. Мяжа Вялікага Княства Літоўскага з Прускім ордэнам зрабілася самай трывалай у Эўропе. А з Польшчай Ордэн яшчэ працягваў ваяваць.

БЕЛАРУСКІЯ КАЛЁНІ

Размова з Алегам Трусавым

Палітычная гісторыя складваецца так, што мацнейшыя краіны заваёваюць слабейшыя. Амаль як у прыродзе: больш моцны зьядае слабейшага. Шмат якія краіны, вялікія й ня вельмі, мелі доўгі час свае калёні ў розных частках сьвету. Напрыклад, маленькая Партугалія яшчэ зусім нядаўна мела свае калёні ў Афрыцы й Азіі — дастаткова прыгадаць Анголу й Мазамбік.

— А Беларусь, беларусы? Ці былі ў іх калёні, ці мелі й яны нейкія залежныя ад іх тэрыторыі?

— Так, мелі. І даволі працяглы час. Бо для нас заўжды выхад да мора меў важнае эканамічнае значэньне. Менавіта прагай выйсця да мора й тлумачыцца заваёва чужых тэрыторыяў, бо бяз мора няма сапраўднага гандлю. Усясьветны гандаль у далёкім мінулым быў гандлем марскім.

— Якія з субэрэнных дзяржаваў, што знаходзіліся на тэрыторыі этнічнай Беларусі ці былі ўтвораныя этнічнымі беларусамі, заваёўвалі сабе калёні?

— Першыя дзьве калёні на Заходняй Дзвіне стварыла Полацкая дзяржава. Гэта — васальныя полацкія княствы на Заходняй Дзвіне Герцыке й Кукенойс. Іхныя вытокі сягаюць у X—XI стагодзьдзі. Першы фарпост Полацку на землях ліваў і зэмгалаў — горад Герцыке — меў магутныя ўмацаваньні ўжо ў X стагодзьдзі. У «Хроніцы Лівоніі» Гэнрыха Латвійскага ён згадваецца каля 1203 году. Гэта быў багаты горад, які меў некалькі праваслаўных храмаў і свайго князя. Немцы нават называлі яго «Каралём». Далей на за-

хад ад Герцыке прыкладна ў XI стагодзьдзі ўзьнікае яшчэ адна полацкая калёні на адлегласьці 338 кіляметраў ад мэтраполіі — Кукенойс (цяпер — Кокнэсэ). У нямецкай хроніцы 1205 году запісана, што там «сядзеў» князь (кароль) Вячка.

— Вельмі рэдка можна кагосьці ці штосьці заваяваць без супраціву. Няўжо гэтыя народы здаваліся Полацку самі?

— Ні ў якім разе. Письмовыя крыніцы сьведчаць, што ў 1106 годзе зэмгалы паднялі паўстаньне супраць Полацку, але посьпеху ня мелі. Найбольш падпарадкаваныя Полацку былі лівы. У 1186 годзе яны нават хадзілі з полацкімі князямі ў паход на Друцк. Гэта значыць, што на нашай тэрыторыі было й каляніяльнае войска. Абедзьве калёні былі месцам збору даніны, а таксама буйнымі гандлёва-рамеснымі цэнтрамі. Празь мясцовых князёў падпарадкоўваліся полацкаму князю Уладзімеру прызначаныя ім старшыны родам з тутэйшых плямёнаў. Стасункі паміж заваёўнікамі й паланёнымі народамі складваліся адносна мірна, бо ў адрозьненьне ад крыжакоў полацкія князі не прымушалі ліваў, зэмгалаў і латгалаў гвалтам прымаць хрысьціянства, і стасункі паміж імі былі стабільныя. Таму й новыя «прыхадні-крыжакі» прызнавалі права палачанаў атрымліваць даніну зь ліваў. А лівы плацілі даніну, бо верылі, што за гэта іх абароняць.

— Як жа палачане страцілі свае калёні, а значыць, і непасрэдны выхад у Балтыйскае мора?

— Спачатку з уласнага недагляду. У 1186 годзе полацкі князь Уладзімер дазволіў нямецкаму місіянеру біскупу Майнгарту хрысьціць ліваў і іншыя плямёны, сваіх васалаў. У 1201 годзе нямецкія купцы й манахі заснавалі ў вусьці Дзвіны горад Рыгу, а біскуп Альбэрт з Брэмэну стварыў на захопленых землях у

1202 годзе рэлігійны Ордэн мечаносцаў. Такім чынам, Полацку зачынілі шлях да мора. Дарэчы, у 1204 годзе крыжакі разрабавалі й захапілі Канстантынопаль, сталіцу праваслаўнага хрысьціянства, што не магло не адгукнуцца й на Балтыйскім моры. Тым больш, што ваенныя дзеянні паміж крыжакамі й палачанамі пачаліся ў 1203 годзе. У 1206 годзе полацкае войска абклала Рыгу й замак Гольм, але ўзяць іх не змагло, бо крыжакі былі лепш узброеныя. Крыжацкія балісты на значнай адлегласці забівалі й ранілі полацкіх вершнікаў. Ужо ў 1207 годзе ўся Лівонія была захопленая й ахрышчаная немцамі. Неўзабаве іхныя войскі напалі на полацкія калёніі. Спачатку ў 1209 годзе захапілі й разбурылі Кукенойс і на ягоным месцы збудаваў замак, а потым у тым жа годзе захапілі Герцыке, прычым у палон трапіла нават жонка мясцовага князя Ўсевалада.

— *Гісторыя сьведчыць, што беларусы ўмелі заключаць мірныя дамовы. У дадзеным выпадку праблема разьвязвалася таксама мірнымі дамовамі?*

— Так, і найперш дзякуючы вельмі мудрай палітыцы полацкага князя Ўладзімера. У 1210 годзе ён падпісаў мірную дамову зь біскупам Альбэртам і гандлёвае пагадненьне з Рыгай, а ў 1214 годзе канчаткова аддаў крыжакам Кукенойс і Герцыке. У 1264 годзе ўладаньні крыжакоў ушчыльную адышлі да межаў Полацкай дзяржавы. Полацкі князь Гердзень падпісаў пагадненьне з Ордэнам, у якім былі пазначаныя правы нямецкіх купцоў у Полацку й полацкіх у Рызе. Немцы збудаваў ў Полацку каменны касцёл Сьвятога Пятра, на гарышчы якога захоўвалі свае тавары. Была праваслаўная полацкая царква і ў Рызе. Неўзабаве Полацкая дзяржава ўвайшла ў склад Вялікага Княства Літоўскага, і пачаўся новы этап у нашых стасунках зь немцамі.

— *Што ўяўляў сабой балтыйскі рэгіён у XV—XVI стагодзьдзях?*

— Гэтая тэрыторыя мела назву Лівонія, альбо Ліфлянд, ці Інфлянты. Тут мясьцілася канфэдэрацыя зь пяці дзяржаваў, якой намінальна кіравалі папа рымскі й імператар Найсьвяцейшай Рымскай Імпэрыі. Канфэдэрацыю складалі Лівонскі (альбо Інфлянцкі) ордэн, арцыбіскупствы Рыскае, Дэрпцкае, Эзэль-Віцкае й біскупства Курляндзкае.

— *Давайце паназіраем за хадой гісторыі. Пачалася Лівонская вайна. Войскі Івана Жалхівага, які перад гэтым заваяваў Казанскае ханства, у 1558 годзе захапілі порт Нарву, і былы наўгародзкі гандаль аднавіўся — гандаль, які ёсьць рухавіком гісторыі. Дык як гэты рухавік кіраваў гісторыяй далей?*

— Войскі Масковіі хутка захапілі большую частку Лівоніі, палячы й рабуючы гарады й замкі. Такого азіяцкага зьдзеку эўрапейцы ня бачылі. Кожны з удзельнікаў Лівонскай канфэдэрацыі ратаваўся як мог. Эзэльскі япіскап у 1560 годзе прадаў сваё ўладаньне дацкаму каралевічу Магнусу. Зь яго ўзяў прыклад і япіскап рэвэльскі, але ў 1561 годзе Рэвэль і паўночную Эстонію захапілі швэды. Курляндзкі япіскап Ёган IV Мюнгаўзэн яшчэ ў 1559 годзе прадаў сваё біскупства дацкаму каралю, і той аддаў гэтыя землі свайму брату Магнусу. Такім чынам, у рукі Даніі трапіла паўночная Латвія й паўдзённая Эстонія.

— *А як склаўся лёс Лівонскага ордэну?*

— Лівонцы пастанавілі перадаць свой лёс у рукі Вялікага Княства Літоўскага. 5 сакавіка 1562 году магстар ордэну Готард Кетлер у Рыскім замку прадаў Мікалаю Радзівілу Чорнаму пячатку Ордэну, ключы ад Рыгі й зьняў зь сябе ордэнскую мантыю. Тут

варта прыгадаць «Хроніку Лівонскай правінцыі», напісаную эстонскім сьвятаром і школьным настаўнікам Балтазарам Русавым. Упершыню яна была надрукаваная ў 1578 годзе ў Растоку.

Польскі кароль Жыгімонт Аўгуст, з прапановы вялікага магістра Готарда Кетлера, узяў пад свой кантроль тэя землі й гарады ў Лівоніі, што засталіся не захопленымі. Ён аддаў у спадчыннае валоданьне магістру некаторыя землі й замкі ў Курляндзіі і ў Рыскім япіскапстве й назваў яго герцагам Курляндзкім і графам Сэмігальскім. Тады скончылася магістарства Тэўтонскага ордэну ў Лівоніі, і былі створаныя два патомныя сьвецкія княствы: адно Курляндзкае, падараванае герцагу, другое ў зямлі летаў і япіскапстве Рыскім, якое кароль пакінуў сабе й якое цяпер завецца Задзьвінскім княствам.

Так у нас зноў зьявілася калёнія, і нават не адна, а дзьве. І гэта стала рэальнасьцю дзякуючы мудрасьці нашых магнатаў. Берасьцейскі сойм Вялікага Княства Літоўскага, які адбыўся напачатку 1566 году, зрабіў часовым кіраўніком Лівоніі Яна Хадкевіча. Ён дасягнуў поўнага злучэньня Лівоніі з Княствам, што адбылося на Гарадзенскім сойме напрыканцы 1566 году. Лівонцы прызналі сябе часткай Вялікага Княства Літоўскага, але захавалі свае мясцовыя правы. У часе Люблінскай уніі ВКЛ здолела захаваць свае правы на Лівонію, як на Задзьвінскае герцагства, гэтак і на Курляндыю. Да канца існаваньня Рэчы Паспалітай Курляндзя была калёніяй як ВКЛ, гэтак і Кароны. Такое валоданьне адной тэрыторыяй дзьвюма краінамі адначасна завецца кандамініюмам. А вось Задзьвінскае герцагства цалкам належала толькі Вялікаму Княству Літоўскаму.

— *Мы гаворым, што прычынаю калянізацыі было*

жаданьне гандляваць. Чым перадусім гандлявала ВКЛ з балтыйскім рэгіёнам?

— З Рыгі ў гарады й замкі ВКЛ везлі соль, селядцы, палотны, шоўк, віно, піва, вострыя прыправы, жалеза й вырабы зь яго, медзь, волава й сьвінец. З ВКЛ вывозілі ў Рыгу будаўнічыя бярвёны, дровы, скуры, смалу, збожжа, каноплі, лён, воск, сала, канапляны алей.

— *Каб патрапіць у Балтыйскае мора, трэба было мець уласны рачны флёт...*

— Беларусы мелі яго, і немалы. Гэта — вялікія судны, якія называліся «ўчаны», а таксама стругі, паўстругі, шкуты, лодкі й платы. Існавалі й вялікія баркі, што бралі на борт да 12 тысяч пудоў груза. Былі й мясцовыя лёцманы, якія за вялікую плату (300 копаў грошаў) правозілі стругі праз парогі на Дзьвіне.

— *Як склаўся лёс Задзьвінскага герцагства, або Інфлянцкага княства?*

— Спачатку часовым губэрнатарам гэтай тэрыторыі быў былы магістар Кетлер. 26 сьнежня 1566 году Гарадзенскі сойм уключыў Інфлянцкае княства ў склад ВКЛ. Кіраваў гэтай калёніяй губэрнатар, які прызначаўся каралём і вялікім князем літоўскім. Сталіцай быў горад Дынабург (потым — Дзьвінск, цяпер — Даўгаўпілс). Пройдзе ўсяго некалькі дзесяцігодзьдзяў, і пачнецца вайна Рэчы Паспалітай са Швэцыяй (1600—1629). Першы ўдар прыпадзе менавіта на Задзьвінскае герцагства, і яно практычна распадзецца. Пасьля 1629 году ў ВКЛ засталася толькі Латвія, а паўдзённая Эстонія й паўночна-заходняя частка Латвіі разам з Рыгай адышлі да Швэцыі. Пасьля Паўночнай вайны ў 1721 годзе гэтыя землі забрала Расея. Латвія ў складзе ВКЛ была падзеленая на чатыры староствы: Дынабургскае, Рэжыцкае, Люцынскае й Марыенгаўзэнскае. У 1667 годзе Сойм ВКЛ

аб'яднаў іх у Інфлянцкае ваяводства з цэнтрам у Дынабургу. Пасля Першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 годзе Латгалію захапіла Расея.

— *Пасля таго, як калёнія здабывае незалежнасць ці пераходзіць у рукі іншай дзяржавы-ўладара, лёс калёніі складваецца па-рознаму. Часам ён шчаслівы, а часам трагічны. Дык які лёс напаткаў гэтыя тэрыторыі пазьней?*

— Ад 1772 да 1776 году гэта была Дзвінская правінцыя Пскоўскай губэрні, наступныя тры гады яна была ў складзе Полацкай губэрні, пазьней уваходзіла ў Беларускаю губэрню (1796—1802). Усё XIX стагодзьдзе й аж да 1917 году Латгалія належала Віцебскай губэрні. 11 жніўня 1920 году Ленін перадаў Латвіі тры паветы Віцебшчыны, часткова населеныя беларусамі, — Дзвінскі, Рэжыцкі й Люцынскі паветы, а таксама 4 мільёны рублёў золатам, каб выключыць Латвію зь ліку ворагаў. Таксама ў 1921 годзе суседняя новая краіна Літва перадала Латвіі 299 квадратных кілямэтраў у ваколіцах Дзвінску (Ілуцкі павет) зь пераважна беларускім насельніцтвам. Такім чынам, Латгалія ўвайшла ў склад Латвіі.

— *А што сталася з Курляндыйй?*

— Курляндія была аўтаномнай часткай ВКЛ. Ад 1617 да 1795 году дзяржаўны лад вызначала мясцовае заканадаўства — Курляндзкія статуты. Найбольшую магутнасць яна дасягнула пры герцагу Якабу (1640—1682), які меў свой і даволі някепскі вайсковы й гандлёвы флёт, з дапамогай якога ён захапіў дзеве калёніі ў Амэрыцы й Афрыцы.

— *Мы гаварылі пра тое, што старажытная беларуская дзяржава мела дзеве калёніі. Цяпер даведваемся, што дзякуючы тым дзвюм калёніям беларусы набылі яшчэ дзеве?*

— Так. І вельмі экзатычныя. У Афрыцы некалькі гадоў, ад 1651 да 1655, Курляндый належала краіна Гамбія. У XV стагодзьдзі сюды прыйшлі партугальцы, потым у XVI стагодзьдзі тут з'явіліся ангельцы, французы й галяндцы. А ад 1786 да 1965 году тут уладарылі брытанцы. Другая калёнія — выспа Табага ў Вэст-Індыі. Яна належала Курляндый даўжэй — ад 1645 да 1665 году. Выспа займала вельмі выгаднае стратэгічнае становішча. Ейная плошча 300 квадратных кілямэтраў, яна пакрытая вечназялёнымі лясамі й мае высокія горы. Такім чынам, праз Курляндыйю ВКЛ апынулася ў Афрыцы й Новым Сьвеце.

— *Ня проста складваліся стасункі паміж Курляндыйй і Расеяй. Калі пачынаецца канфлікт?*

— У 1709 годзе герцагам стаў Фрыдрых Вільгельм Кетлер, які праз год ажаніўся са сваячкай Пятра I — Ганнай Іванаўнай. Неўзабаве, у 1711 годзе, ён памёр, і за ўладу разгарнулася спрэчка паміж Ганнай Іванаўнай і дзядзькам Фрыдрыхам — Фэрдынандам. Расейскі ўрад запатрабаваў ад Курляндый плаціць штогод 40 тысяч рублёў на ўтрыманьне Ганны Іванаўны, якая неўзабаве стала расейскай імператрыцай. У 1726 годзе ляндаг Курляндый абраў герцагам Морыца Саксонскага, пазашлюбнага сына караля Рэчы Паспалітай Аўгуста II Моцнага. Аднак у верасьні 1727 году ў краіну ўвайшлі расейскія войскі й вярнулі ўладу Фэрдынанду. У 1737 годзе герцагам абралі графа Эрнста Ёгана Бірана, які з 1730 году жыў пры двары Ганны Іванаўны й быў рэгентам Расеі. Некаранаваны муж Ганны Іванаўны Біран практычна кіраваў Расеяй.

— *Тэрмін «біранаўшчына», які існуе ў расейскай літаратуры й гісторыі, зьвязаны менавіта з гэтымі падзеямі?*

— Так. І гэтым гістарычным падзеям прысьвечаныя

п'есы, раманы, хоць расейскія гісторыкі ня любяць гэтага часу, лічаць яго пэрыядам застою і заняпаду. Але менавіта ў гэты час быў абмежаваны тэрмін вайсковай і адміністрацыйнай службы ў Расеі да 25 гадоў. У 1731 годзе заснаваны Кабінэт міністраў, а ў 1734 годзе была падпісаная Гандлёвая дамова з Брытаніяй. Расейскія войскі здолелі захапіць у туркаў горад Азоў. Расквітнела й Курляндзя, асабліва ейная сталіца горад Мітава (цяпер Елгава). Тут былі збудаваныя цудоўныя палацы сярод прыгожых паркаў. Пасля смерці расейскай імператрыцы ў 1740 годзе Бірана арыштавалі й пазбавілі ўсіх пасадаў. Але ў 1763 годзе Кацярына II вярнула Бірану ўладу ў Курляндзі. У 1769 годзе ён перадаў сваю пасаду сыну Пятру.

— Як паўплываў падзел Рэчы Паспалітай на лёс беларускай каляніяльнай палітыкі?

— Вялікае Княства Літоўскае трымалася за свае калені да канца. Нават пасля Другога падзелу ў 1793 годзе, калі Расея захапіла й Менск, Курляндзя была каленіяй Вялікага Княства. Аднак, праз год, у 1794 годзе, ляндтаг Курляндзі выступіў супраць паўстання Касцюшкі, а 7 сакавіка 1795 году прагаласаваў за добраахвотнае далучэнне да Расеі. 17 сакавіка герцаг Пётар адрокся ад пасагу, і Курляндзя, дарэчы, разам з ВКЛ і Польшчай, знікла з карты Эўропы. У 1796 годзе была ўтвораная Курляндзкая губэрня Расеі.

ДЫПЛЯМАТЫЧНЫЯ РАЗМОВЫ З МАСКОВІЯЙ

Размова з Алесем Петрашкевічам

**Разважаючы над беларуска-расейскімі ста-
сункамі ў гістарычнай пэрспектыве, мы чась-
цей за ўсё кажам пра тое, што дачыненні па-
між Масковіяй і Вялікім Княствам Літоўскім
вызначаліся шматлікімі войнамі. Масковія
хацела заваёўваць беларускія землі, у сваю
чаргу, беларусы не маглі не даваць адпору.**

— Але ці заўсёды дачыненні двух суседніх наро-
даў вызначаліся войнамі? Ці заўсёды беларусы
хадзілі на Масковію біцца, а мо хадзілі й мірыцца?
Ці існавала ў аддаленай гісторыі дыпламатыя дзе-
ля раз'вязання беларуска-расейскіх дачыненняў?

— Дакументы сьведчаць, што дыпламатыя Вялікага
Княства набывае моц яшчэ ў пачатку XVI стагоддзя.
Ужо тады людзі займаліся гэтым прафэсіяна, у пры-
ватнасьці, у эўрапейскіх ўнівэрсытэтах рыхтаваліся
дыпламаты. Яны ведалі замежныя мовы, філязофію,
прынцыпы дыпламатыі. Сярод першых дыпламатаў
самай знакавай фігурай быў Астафі Валовіч. Гэта —
канцлер Вялікага Княства Літоўскага, фігура ўплы-
вовая, даволі самастойная й надзвычай патрыятыч-
ная. Ягоным вучнем быў Леў Сапега. 27-гадовы Ва-
ловіч разам з каралём выправіўся зь вялікім пасоль-
ствам да Івана Жахлівага, каб заключыць калі ня мір,
дык хоць замірэньне.

— У чым была складанасьць праблемы й наколькі
вялікая была пагроза з боку Масковіі?

— Турбавала найперш самастойнасьць, незалеж-
насьць. Уявіце сабе, што Лівонія заваяваная Іванам
Жахлівым, Полацак паў, 80-тысячнае войска ўжо на

Дняпры. Трэба было шукаць ратунку празь перамовы. На такія перамовы Масква ня вельмі ішла. Ёсць такі запіс у летапісе:

Цяпер вам трэба баяцца ўжо не за Полацак, бо ён ужо ў нашых руках, трэба баяцца ўжо за Вільню, так што вы ня вельмі нам дыктуйце.

Але гісторыя павярнулася так, што пасольства Сапегі не сустрэлася з Іванам Жахлівым. Той памёр, каля яны былі ў дарозе, і сустракацця давалося зь Фёдарам Іванавічам, якому адмоўную ацэнку дае Сапега:

Чалавек гэта недалёкі, ня вельмі дасьведчаны. Калі я ў яго быў на аўдыенцыі, ён сядзеў на пасадзе, трымаў дзяржаву й скіпэтар, глядзеў на іх і недарэчна пасьміхаўся.

Натуральна, гэта выкарысталі. Але ня так проста ўсё адбывалася, бо мы ведаем, што Масковіяй, ды і кожнай іншай дзяржавай, кіруе ня толькі самадзержац, але й ягонае атачэньне. У Масковіі гэта былі баяры, якія вельмі дакладна ведалі маскоўскі інтэрас.

— *І якія аргумэнты прыводзіла беларускае пасольства, да чаго апэлявала?*

— Іван Жахлівы памёр, прыйшоў новы цар. Памёр і Стэфан Баторы, кароль Польскі. І ў Польшчы дзьве групоўкі, Збароўскіх і Замоўскіх, хацелі пасадзіць свайго прэтэндэнта на польскі трон. Тады Валовіч і Сапега прапанавалі так: калі вы прапановуеце двух польскіх кандыдатаў на адну пасаду, дык мы запросім на Княства Літоўскае, калі не на ўсю Рэч Паспалітую, Фёдара Іванавіча, маскоўскага цара й князя.

— *Гаворка ішла пра нейкі саюз ці пра адзіную дзяржаву?*

— Была звычайная дыпламатычная гульня. Можна было нешта прапанаваць Масковіі, пакуль не ўціха-

мірыцца вайна. Так было падпісанае замірэньне, і пакуль абіралі польскага караля, Сапега з Валовічам галаву чмурылі Фёдару, абяцаючы яму й каралеўскі, і княскі пасада, а разам з тым шантажавалі дзьве польскія групоўкі. Асноўнай жа мэтай было выйсьці з залежнасьці ад Польшчы, фактычна разарваць Люблінскую унію й зьберагчыся ад Масквы, застацца самастойнымі. І трэба было такога абраць караля, які, не чытаючы, падпісаў бы Трэці Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 году, што рыхтаваў Валовіч, а дапрацоўваў Сапега. У гэтым Статуце нават ня згадвалася унія. Княства фактычна павінна было выйсьці з Рэчы Паспалітай і застацца самастойным. У гэтай гульні быў выкарыстаны й васьм гэта маскоўскі фактар.

— *Ад чаго прынцыпова не маглі адмовіцца Валовіч і Сапега ў размове з Масквой, ідучы на кампрамісы?*

— Калі ўжо быў Барыс Гадуноў на царстве, тады Сапега паехаў з другім вялікім пасольствам весці перамовы. Быў распрацаваны тэкст уніі, у якім налічвалася каля дваццаці пунктаў. Усё там было, акрамя пункту, што мы губляем незалежнасьць. Запісалі, што ў нас застаецца сваё войска, свае законы, свая тэрыторыя, свае грошы. І толькі калі нехта нападзе на Масковію ці Княства Літоўскае, тады таму, хто трапіў у бяду, будзе аказаная дапамога.

— *У якой ступені гэта магло задавальняць маскоўскую дзяржаву?*

— Усе пункты гэтай уніі былі адкінутыя. Падчас перамоваў адзін з баяраў, Тацішчаў, абразіў годнасьць і Сапегі, і ягонай дзяржавы. Цікава, што гэты выхаваны дыпламат эўрапейскага ўзору не сарваўся, а годна адказаў Тацішчаву:

Сам ты маніш, халоп глупы, я прызвычаіўся мовіць праўду. Ня ўмею так, як ты, круціць фар-

тэлямі. Не са знамянітымі пасламі табе раз-
маўляець, а з халопамі на стайні, дый тыя раз-
маўляюць больш прыстойна за цябе. Нецнатлівы
пёс, вялікую крыўду мне чыніш, вініш мяне ў пад-
мане, каб не шанаваў свайго караля й князя ваша-
га, баяраў значных і сябе самага, здолеў бы цябе,
сьмердзюка, на гэтым плацы правучыць. Але на
волю старэйшага тое аддаю. Я тут болей быць
не хачу.

— Масковія пагражала?

— У іх заўсёды быў адзін аргумэнт: там, дзе жывуць
праваслаўныя славяне, там і ёсьць тэрыторыя Мас-
ковіі. І гэтай дыпляматыяй Маскоўская дзяржава
кіравалася цягам стагодзьдзяў:

«Вайну пачаць можаце, але канец вайны ў руках
Боскіх», — з годнасьцю зазначыў Сапега. А пра-
чытаўшы свой праект саюзу, дадаў: «Мы з вамі,
славяне, адзіны народ. Бога з вамі хвалім адзінага
й адну чэсьць, хвалу яму аддаем. Хіба гэта мала,
каб не паразумецца? Слушна тады было б напе-
рад сваіх манархаў зьвесці ў вечную прыязнь ды
павесці да таго іхнага панства. Каб паміж са-
бой міласьць і згоду вечную ўзялі й супраць усіх па-
ганых братэрства мелі. Шчырым сэрцам зьвучу,
каб у вашых і нашых сэрцах праўдзіва прыняць
гэты саюз».

— Чым адрозніваліся мовы маскоўскай дыпла-
матыі й беларускай?

— Наша дыпляматыя падпарадкоўвалася галоўнаму
прынцыпу — любымі сродкамі дасягнуць міру, не да-
пусьціць агрэсіі, не згубіць айчыны. Суседняя дзяр-
жава карысталася іншым аргумэнтам — там, дзе
жывуць праваслаўныя славяне, там і ёсьць тэрыто-
рыя Масковіі. І гэтым Расея кіравалася стагодзьдзямі.
Нават у наш час у расейскай прэсе можна прачы-

таць і такія шавіністычныя выказваньні: «Везде, где
оправился русский солдат, есть Россия».

— Якімі спосабамі перамагаліся такія аргумэн-
ты? Чым скончыліся дыпляматычныя высілкі
Сапегі й ягонага атачэньня?

— Сапега скарыстаў калатнечу на Русі. Абсалютна
дыпляматычнымі спосабамі яму ўдалося схіліць ма-
скоўскіх баяраў, каб яны прагаласавалі й пасадзілі на
маскоўскі пасад сына караля Жыгімонта — Улады-
слава. Гэтаму цяжка паверыць, але так было. Не ўда-
лося, можа, давесці да канца такую дыпляматычную
акцыю Сапегу, каб пасадзіць чалавека, які ня будзе
ваяваць Княства Літоўскае. Можа, не ўдалося толькі
таму, што Жыгімонт, бацька, прыраўнаваў да маскоў-
скай пасады свайго сына й ня выпусціў яго з Польшчы.
У Масковіі пачалася вялікая смута, і Жыгімонт
захапіў Смаленск, які яму ніколі не належаў. Сма-
ленск вельмі ўпарта супраціўляўся, і ў Масковіі пача-
лася фактычна вайна за вызваленьне ад Польшчы.

— Што атрымала Вялікае Княства Літоўскае?

— Яно атрымала час. Княства ацалела, але наперадзе
яго чакалі новыя цяжкасьці й новая генэрацыя дып-
ляматаў. На арэну выйдучь дыпляматы з магнацкіх
родаў Радзівілаў і Хадкевічаў — рыцары, воіны, пат-
рыёты, дыпляматы, якія й жыцьця не шкадавалі. Яны
былі прыхільнікамі самастойнасьці Княства, не за-
лежнага ні ад Масковіі, ні ад Польшчы.

— У гісторыі стасункаў з Масковіяй што мела
большы плён: мірныя перамовы ці войны?

— Войны ня раз вялі да перамоваў. Калі Расея трап-
ляла ў цяжкае становішча, тады дыпляматы Княства
Літоўскага маглі мець з гэтага свой плён, сваю кар-
рысьць. Сілу перамагалі розумам, бо такой вайско-
вай сілы ў Княства, якая была ў Расеі, не было.

МАСКОЎСКІЯ НЯВОЛЬНІКІ Ў МАГІЛЁВЕ

Размова зь Ігарам Марзалюком

Калі мы кажам словы «нявольнікі», «нявольніцтва», «нявольніцкія рынкі», дык адразу ва ўяўленьні паўстаюць малюнкі цёмнаскурых рабоў з ланцугамі, прадаваных на кірмашах Азіі, Афрыкі, Паўднёвай Амэрыкі, ці якія працуюць на плянтацыях цукровага трысьнёгу пад наглядам жорсткіх рабаўладальнікаў. Але беларус наўрад ці надумае звязаць такія асацыяцыі са сваёй гісторыяй, культурнай традыцыяй, са сваім мінулым і тым больш уявіць нечуваную рэч — сваіх продкаў у ролі рабаўладальнікаў — гандляроў і пакупнікоў «жывога тавару». Але аказваецца, што продкі беларусаў падчас ваенных канфліктаў з усходнім суседам выступалі ня толькі ў ролі ахвяраў. Вось жа ў часе Інфлянцкай (Лівонскай) вайны XVI стагодзьдзя магільёўскія месьцічы-добраахвотнікі выпраўляліся на маскоўскі бок «па жывы тавар» ды прадавалі на магільёўскім рынку жыхароў Маскоўскай дзяржавы.

— *Хіба нявольніцтва не было забароненае яшчэ Першым Статутам ВКЛ 1529 году?*

— Не. Першы Статут ВКЛ забараніў нявольніцтва толькі для свабодных грамадзянаў дзяржавы. Вольны чалавек ня меў права, згодна са Статутам, прадаць сябе альбо сваіх дзяцей у рабства, нават калі й быў вінен камусьці грошы. Але патомныя рабы ці, як іх называюць нашы крыніцы, «чэлядзь нявольная», працягвалі заставацца ўласнасьцю гаспадара. Рабамі станавіліся таксама асуджаныя на сьмерць крымінальныя злачынцы, у выпадку, калі пацярпелы пага-

джаўся зрабіць іх сваімі нявольнікамі замест «каранья горлам». Вольныя людзі, калі жаніліся на рабынях, таксама страчвалі свабоду. Але была яшчэ адна крыніца папаўненьня колькасці нявольнікаў, якая згадваецца ў Першым Статуце — «каторыя палонам заведзены суць зь зямлі непрыяцельскае». Дарэчы, знакаміты Трэці Статут 1588 году зьнішчыў нават саму назву «нявольнік», наказавшы нявольнікаў называць «дворная чэлядзь», а таксама скасаваў астатнія прычыны нявольніцтва, што былі ў Першым Статуце, акрамя ваеннага палону.

— *Якія катэгорыі магільёўскіх месьцічаў бралі ўдзел у падобных выправах? Якім часам датуецца найбольш раньнія зь іх?*

— Дзякуючы таму, што захаваліся амаль усе актавыя кнігі Магільёўскага магістрату, мы маем магчымасьць скласьці ўяўленьне й пра падрыхтоўку, і пра саміх удзельнікаў выправаў. Крыніцы сьведчаць, што «ў заграничча Маскоўскае», у «зямлю непрыяцеля маскавіціна» хадзілі паводле ўласнай згоды групы добра ўзброеных, «удаўшыся ў казацтва» на час такой экспэдыцыі, магільёўскіх рамесьнікаў. Сярод удзельнікаў паходаў крыніцы згадваюць ганчароў, шубнікаў і прадстаўнікоў іншых рамесных спэцыяльнасьцяў. Са зброяй у гараджанаў праблемаў не было — бо кожны зь іх, згодна з магдэбурскім правам, павінен быў мець у хаце зброю на выпадак вайны. Найбольш раньнія дакумэнты пра падобныя паходы ды захоп «жывога тавару» датаваныя 1579 годам, апошні выпадак зафіксаваны ў крыніцах у 1581 годзе.

— *А ці засталіся ў крыніцах апісаньні падрыхтоўкі падобных экспэдыцыяў? Можа, былі адмысловыя рытуалы, звязаныя зь іхнай падрыхтоўкай?*

— Падобныя апісаньні сапраўды ёсьць. Уявім сабе

Магілёў таго часу. Ідзе нядзельная служба ў праваслаўнай царкве. Асобнаю групаю, у поўным узбраенні, стаяць «паказачаныя браты». Пасья прычасьця ўсе ўдзельнікі будучага паходу ўрачыста прысягаюць адзін аднаму дзяліць здабычу справядліва, пароўну:

Іж калі ішлі за граніцу, тады пастанавене такое ўчынілі й рукі межы сабою далі й словам сваім прырэклі іж у адным таварыстве з намі мелі быць і есьлі б што Пан Бог паслаў, то мы мелі, вышэдшы загранічча, у роўны дзел дабычу сваю межы сабою разьдзяліць.

— Дык што, сярод ахвотнікаў, што хадзілі на маскоўскі бок, былі толькі праваслаўныя?

— На той час у Магілёве сярод месьцічаў не было ніводнага каталіка, як, натуральна, і ніводнага каталіцкага касьцёлу ў горадзе. Як бачым, прыналежнасьць да праваслаўя не перашкаджала хадзіць магілёўцам у шуканьні вайсковай здабычы на маскоўскі (таксама праваслаўны) бок. Падкрэсьлім, іх ніхто не змушаў да гэтых выправаў. Гэта была ініцыятыва зьнізу, якая ішла ад саміх жыхароў гораду.

— Ці ўступалі гэтыя ахвотнікі ў бой з аддзеламі расейскага войска?

— Найважнейшай і адзінай мэтай, зь якой магілёўцы хадзілі на маскоўскі бок, быў трывіяльны рабунак і захоп у палон ды продаж у нявольніцтва насельніцтва варожай дзяржавы. Атрады перасоўваліся па чужой тэрыторыі ўначы, каб ухіліцца ад сустрэчы з маскоўскімі вайскоўцамі, нападзілі на вёскі на досьвітку, рабуючы ўсё, што толькі можна было знайсці ў сялянскіх хатах:

Року 1579 Івашка Сапронавіч хадзіў за граніцу ў таварыстве ў казацтва пад Смаленск і тут есмо

дасталі суполне кобылі дзьве, робят москалей два, овчын двадцат чотыры, овец чотыры, замокнутреных чотыры, узгольва дзерюгі дзьве, армяк адзін, місы тры, коўшы два, косы тры, тапароў сем, скоблі дзьве, воску, воўны рун трыдцат, чобаты троі, коўшы тры, скобні дзьве, сорочок дванадцатъ.

— Хто лічыўся найбольш каштоўнай здабычай — мужчыны, жанчыны ці дзеці?

— У крыніцах няма ніводнай згадкі аб палоне й продажы ў нявольніцтва дарослых мужчынаў. Гэта цалкам зразумела. Падчас нападу яны баранілі свае сем'і, і іх, як правіла, забівалі на месцы. У палон вывозілі жанчын і дзяцей. Прынамсі, усе ацалелыя акты куплі-продажу нявольнікаў у Магілёве гавораць толькі пра іх. Натуральна, што асабліва вялікім попытам карысталіся маладыя здаровыя жанчыны. Дарэчы, празь іх часьцей за ўсё сярод удзельнікаў выправаў выбухалі канфлікты, якія прыводзілі да разбору ў магістрацкім судзе. Даволі часта здаралася так, што пааб'яцаўшы выплаціць за маскоўку «братам» долю ейнага рэальнага сабекошту на нявольніцкім рынку, удзельнік экспэдыцыі, стаўшы ейным гаспадаром, гэта рабіць не сьпяшаўся. Не заўсёды дзяльба здабычы прызнавалася ўсімі ўдзельнікамі справядлівай. Так, у верасьні 1579 году выбухнуў канфлікт паміж магілёўцамі Багданам Кузьмінчам і Жданам Ахрэмавічам. Багдан Кузьмінч паскардзіўся ў суд на былога брата па зброі аб несправядлівым захопе ў яго здабычы замежнай. Аднак Ждан аспрэчваў гэтую скаргу, кажучы пра парушэньне Багданам «братэрскай прысягі» аб роўным падзеле здабычы:

Гды ж мы ўжо з загранічча выйшлі і ўжо на стану будучы, хацелі межы сабою дзяліцца, але ж ён сам тых рэчаў, што меў з сваімі таварышамі ў дзел

роўны даць не хацеў, то я на стан яго ні зь якімі памочнікамі не находзіў, але мяне пан Тудоўскі, яко старшы межы намі будучы, казаў яго дабычы ўзяць удзел, што я ўзяў маскоўку, каня сьялопа, жарабят двое, аўчын адзінаццаць а ня так многа, яка ён жалуче.

— Дзе ў Магілёве гандлявалі палоннымі маскоўцамі?

— Жывы тавар выстаўлялі на продаж на Гандлёвай плошчы, якая знаходзілася побач з магілёўскім замкам. У часе Інфлянцкай вайны там быў адмысловы нявольніцкі рад, дзе дэманстраваліся жыхары Масковіі, якія воляй лёсу сталі рабамі.

— Ці захаваліся ў дакумэнтах цэны на нявольнікаў?

— Так. Маладая здаровая жанчына каштавала ад дзвюх да пяці копаў грошаў літоўскіх. Падлетка можна было набыць за адну капю. Капа грошаў літоўскіх была роўная двум талерам. Гэта былі вялікія на той час грошы. Дзеля параўнаньня: згодна са Статутам 1588 году дзьве капы грошаў каштаваў добры конь альбо вол.

— Ці меў якія-небудзь шанцы вызваліцца чалавек, прададзены ў рабства?

— Усё залежала ад таго, на якіх умовах прадавалі палонных. Самай лёгкай формай няволі быў продаж у часовае рабства на «выробак». Гэта значыць, палонны павінен быў адпрацаваць заплачаныя за яго грошы за вызначаны ў акце куплі-продажу час. Звычайна тэрмін часовага рабства вагаўся ад двух да чатырох гадоў. Менавіта на такіх умовах у жніўні 1579 году была прададзеная маскоўка Саламаніда:

На справах мескіх у ратушу будучым, стаўшы

ачавіста Дзешка Ескавіч, мешчанін магілёўскі, сазнаў, іж паланянку маскоўку Саламаніду, каторую дастаў будучы за граніцаю ў зямлі непрыяцельскай, каторую прыдаў на вырабак учціваму Цімошку Бутану, мешчаніну магілёўскаму, за капы дзьве грошаў манэты й лічбы літоўскіх, каторую мает он у себе держаті до трех лет, а по трех летех волно маеть быть от него пушчона, а в неволи держана ня мает быт і, каму хоча, таму мает служыці.

— А ці існавала для тагачасных палонных пажыццёвае рабства?

— Існавала. У актах куплі-продажу сустракаем такія паняцці, як продаж «вечна» ці «абел вечна». У такіх выпадках чалавек становіўся чэлядзязю нявольнай да свайго скону, як і ягоныя нашчадкі. Праўда, і ў гэтым выпадку ў палоннага заставаўся шанец стаць вольным. У актах куплі-продажу агаворвалася, што ў выпадку, калі палоннага знаходзілі ягоныя сваякі, тады гаспадар абавязаны быў прадаць ім яго за той жа кошт, за які набыў.

— Як выкарыстоўвалі палонных дзяцей?

— Яны працавалі як хатняя прыслуга, лёкаі, нянькі. Дакумэнты за другую палову XVI стагодзьдзя сьведчаць, што практычна ў доме кожнага багатага магілёўскага бюргера, прадстаўнікоў магістрату, цэхавага старшыны, купецтва для паслугаў хатніх меліся «чаляднікі-маскалікі». Перапрашаю за параўнаньне, але менавіта маленькія велікаросы выконвалі ролю «белых мурынаў» у дамах магілёўскай эліты. Аднак, трэба адзначыць і факты ўсынаўленьня й выкупу бязьдзетнымі магілёўцамі маленькіх рабоў у іх гаспадароў. Так, у 1581 годзе Апанас Дзямідавіч, шубнік магілёўскі, адкупіў у Марыны Жыдкай, мяшчанкі магілёўскай, маскаліка:

Маскалік каб у няволі вечна не застаў іж яго ўзяў не ў няволю, але яко за ўласнае дзіця, каторае перехаваць, так же карміці адзяваці й таму рамяству, што сам умеець, шубцітву научыць. А калі той Федка Макаравіч дойдзе лет дарослых, вольна яму будзе каму хацець служыці.

— *Усё гэта толькі магільёўская экзотыка? Ці было гэткае і ў іншых рэгіёнах тагачаснай Беларусі?*

— Мы маем шмат дакумэнтальных сьведчаньняў, што чэлядзь маскоўская — чалядніцы-маскоўкі ды маскалікі — былі на паслугах таксама ў Вільні, Берасьці, Менску, Горадні, Наваградку. Іншая справа, што час пакінуў нам у найлепшай захаванасьці й камплектнасьці менавіта кнігі Магільёўскага магістрату ды быў ня літасьцівы да гарадзкіх архіваў іншых беларускіх гарадоў, зь якіх ацалелі толькі адзінкавыя асобнікі магістрацкіх кнігаў.

КАНСТЫТУЦЫЯ 3 ТРАЎНЯ 1791 ГОДУ

Размова з Анатолям Грыцкевічам

3 траўня 1791 году чатырохгадовым Соймам Рэчы Паспалітай, у склад якой на канфэдэрацыйнай аснове тады ўваходзіла й Вялікае Княства Літоўскае, быў ухвалены асноўны закон краіны. 3 траўня — дзяржаўнае сьвята Польшчы. На тэрыторыях Заходняй Беларусі й сёньня можна сустрэць знакі ўшанаваньня той Канстытуцыі, якая для свайго часу была вельмі прагрэсіўная. Прыкладам, на могілках у Глыбокім стаіць стэла ў гонар Канстытуцыі 3 траўня. Цэнтральны пляц таго ж Глыбокага да 1939 году называўся «Пляцам Канстытуцыі 3 траўня», пра што й сёньня згадваюць даўгавечнікі гораду.

— *Дык ці толькі польскай была тая Канстытуцыя, а мо й беларускай? Тут думкі гісторыкаў падзяляюцца. Адны лічаць, што яна была й беларускай, бо ўсе ейныя палажэньні тычыліся й старажытнай беларускай дзяржавы. Іншыя лічаць, што яна скасоўвала незалежнасьць ВКЛ, бо Канстытуцыя абвяшчала Рэч Паспалітую сувэрэннай, унітарнай дзяржавай, без падзелу на ВКЛ і Карону. Дык дзе ж праўда?*

— Канстытуцыя была й беларускай. Незалежнасьць не скасоўвалася, таму што фармальна захоўваліся гэтак званая Літоўская правінцыя, усе дзяржаўныя пасады (канцлера, міністраў), установы, сваё войска, практычна самастойнае. Гэта потым яскрава выявілася ў паўстаньні 1794 году. Канстытуцыя таксама прадугледжвала й тэрытарыяльнае прадстаўніцтва ў кананадаўчай уладзе. Ад Літвы (Беларусі) былі асобныя дэпутаты.

— Ці былі сярод аўтараў Канстытуцыі продкі беларусаў?

— Былі. Як вядома, Канстытуцыю распрацоўвалі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, Станіслаў Малахоўскі — маршалак Сейму, Гуга Калантай — былы рэктар кракаўскай Ягелёнскай акадэміі, а таксама маршалак Вялікага Княства Літоўскага Ігнацы Патоцкі, наш зямляк Казімер Нестар Сапега.

— У гісторыі заканадаўства Эўропы вялікі след пакінулі статуты Вялікага Княства Літоўскага XVI стагодзьдзя, і менавіта гэтыя статуты вельмі часта лічаць першымі спробамі стварэньня дэмакратычнай канстытуцыі. Ці можна казаць, што Канстытуцыя 3 траўня стала пераемніцай статутаў?

— Безумоўна, была пераемнасць. Тым больш, што Статут 1588 году захоўваў сваю моц. Ніхто яго не адмяняў, а ў Статуце было запісана пра незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага. Запіс у Канстытуцыі пра адзіную дзяржаву заставаўся дэкларацыяй. Захоўваліся мясцовыя ўлады, у тым ліку ў сталіцы нашай дзяржавы — Вільні.

— Чаму Канстытуцыя 3 траўня 1791 году лічыцца адной з самых прагрэсіўных у Эўропе? Якія свабоды яна дэкларавала?

— Найперш, гэта была другая ў свеце Канстытуцыя, пасля Канстытуцыі Злучаных Штатаў Амэрыкі 1787 году. У чым ейная прагрэсіўнасць? Перш за ўсё пашыраліся правы ўсяго насельніцтва, у тым ліку мяшчанаў. Яны дапускаліся да ўлады ў мясцовых органах, іхныя прадстаўнікі былі й на Сейме — праўда, з правам дарадчага голасу. Правы атрымлівалі й сяляне: пад апекай дзяржавы прадугледжвалася заключэньне дамоваў паміж панамі й сялянамі, каб не было залішня-

га ўціску. Прыгоннае права яшчэ не адмянялася, але гэта быў першы крок да яго адмены, і таму ў палітычным сэнсе Канстытуцыя мела вялікае значэньне. У эканамічным — вызначаўся пераход да рынкавых дачыненняў. Здымаліся ўсякія абмежаваньні для гандлю й разьвіцьця прамысловасьці ў гарадах, дазваляўся больш шырокі таварна-грашовы абмен.

— А як быць з запісанай у Канстытуцыі свабодай веравызнаньня, калі там жа сьцьвярджаецца, што ў краіне захоўваецца дзяржаўнасць каталіцкай рэлігіі?

— Былі абмежаваньні. Паноўнай рэлігіяй заставалася рымска-каталіцкая, праўда, больш свабоды давалася ўніям і нават праваслаўным, якіх, дарэчы, было ня так шмат у Вялікім Княстве — усяго крыху больш за шэсьць адсоткаў насельніцтва. Але стваралася свая праваслаўная ярархія. Так, у Менску ў 1791 годзе быў скліканы праваслаўны сынод, рыхтавалася ўтварэньне сваёй незалежнай мэтраполіі, а можа нават і патрыярхіі.

— Што гаварыла Канстытуцыя пра падзел уладаў — адзін з галоўных прынцыпаў дэмакратычна ўладкаванай дзяржавы?

— Такого адмысловага артыкулу ў той Канстытуцыі не было, але калі ўчытацца ў яе зьмест, то, сапраўды, заканадаўчая ўлада — Сейм — цалкам аддзялялася ад выканаўчай. Больш за тое, выканаўчая ўлада ў некаторай ступені залежала ад заканадаўчай, бо ўпершыню ў Эўропе Сейм дзьвюма трацінамі галасоў мог зьняць з пасады міністра, не зважаючы на тое, што кароль яго прызначаў. Тым ня менш, у непасрэднае кіраваньне краінай Сейм ня ўмешваўся, ягоны клопат быў прымаць толькі законы. Урад на чале з каралём выконваў функцыю сталага кіраваньня краінай. Судзьдзі выбіраліся, а не прызначаліся. Суды такса-

ма былі самастойнай галіной улады. Так што ў пэўнай ступені тое, што прапанавалі французскія філёзафы XVIII стагодзьдзя, у гэтай Канстытуцыі было ўжо здзейснена.

— *А ці не прыняцьце гэтай Канстытуцыі паскорыла падзел Рэчы Паспалітай паміж суседнімі дзяржавамі-драпежніцамі, а значыць, паспрыяла зьнішчэньню й Польшчы, і Вялікага Княства Літоўскага?*

— Я лічу, што гэта так, бо вельмі напалохаліся суседнія манархі, асабліва Кацярына II, — побач з Расейскай імперыяй, дзе панавала самадзяржаўе імператрыцы, узнікала краіна, якая магла перайсьці на дэмакратычныя асновы. І таму была паскораная інтэрвэнцыя, а таксама абудзіліся і ўнутраныя рэакцыйныя сілы магнатаў. Гэтак званьня «таргавічане» арганізавалі Таргавіцкую канфэдэрацыю, а Кацярына II падтрымала, і пасья інтэрвэнцыі ў 1793 годзе ўся тэрыторыя Рэчы Паспалітай была акупаваная. Так і адбыўся Другі падзел Рэчы Паспалітай. Далей былі паўстаньне 1794 году, яго задушэньне й поўная ліквідацыя дзяржавы. Гэтыя падзеі ў значнай ступені ўратавалі французскую рэвалюцыю. Чаму? Ды таму, што давялося ўсе сілы кінуць сюды, а не на рэвалюцыйную Францыю, якая пасьпела сабраць сілы, войска, каб змагацца з інтэрвэнцыяй.

— *Адразу пасья Другога падзелу Рэчы Паспалітай фактычна Канстытуцыя была скасаваная. Ці за гэты кароткі адрэзак часу яна мела рэальнае ўвасабленьне?*

— Фактычна яна дзейнічала дзесьці год, бо як толькі «таргавічане» ўсьлед за расейскімі войскамі прыйшлі ў Беларусь, Літву й Польшчу, іхны канфэдэрацыйны Сойм адразу ж скасаваў у 1792 годзе гэтую Канстытуцыю. Так што яна не пасьпела ўсе свае артыкулы

разгарнуць у справы. Але Канстытуцыя стала своеасаблівай праграмай дзеяньняў — і ў вызвольных паўстаньнях XIX стагодзьдзя, і ў іншых плянах адраджэньня й Рэчы Паспалітай, і Вялікага Княства Літоўскага.

— *Чаму ў XX стагодзьдзі замоўчваліся роля й значэньне Канстытуцыі 3 траўня для Беларусі, чаму замоўчваецца яна й цяпер як факт гісторыі народу?*

— Перш за ўсё, расейскія гісторыкі XIX—XX стагодзьдзяў і, можна сказаць, пачатку XXI стагодзьдзя лічаць яе выключна польскай, бо яны ўвогуле Рэч Паспалітую лічылі Польшчай. Што да гісторыкаў Беларусі, дык яны не заўсёды бачаць тую перспэктыву, якія Канстытуцыя адкрывала беларусам у эканамічным і сацыяльным сэнсах.

ІНТРЫГІ ВАКОЛ ПАДЗЕЛАЎ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

Размова з Вольгай Інатавай

Гісторыя народаў сьвету, і беларусы тут ня вынятак, сьведчыць, што дзеля дасягненьня палітычных мэтаў удзельнікі дзяржаўнага жыцця плятуць павуцінне інтрыгаў, не цураюцца авантураў і не заўсёды маральна чыстых гульняў. І тое, што для звычайнага чалавека ўяўляецца вялікай каштоўнасьцю, у палітычнай гульні абсалютна ня мае ніякага значэньня. Здаралася й так, што вонкава зусім бяскрыўдная інтрыга перарасла ў гульні такога шырокага маштабу, заходзіла так далёка, што наканоўвала лёс цэлай нацыі на стагодзьдзі наперад.

— Ці было нешта падобнае ў беларускай гісторыі?

— Было. Шэраг складаных і нячыстых інтрыгаў прывёў да падзелаў Рэчы Паспалітай і канчатковага акту задачы адной дзяржавы другой на гэтак званым «маўклівым» паседжаньні Сойму, якое адбылося 24 верасьня 1793 году ў Горадні. Самым пачаткам гэтай вельмі паспяховай найперш для Расеі, а пасля й для Прусіі з Аўстрыяй, інтрыгі я лічу нават не ўзвядзеньне на трон пры дапамозе Расеі Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Інтрыга была шматходавая. Першыя крокі да зьнішчэньня Рэчы Паспалітай былі зробленыя яшчэ пры каралю й курфюрсту саксонскім Аўгусту II Моцным, калі ягоныя правы падтрымалі Расея й Прусія, а на «нямым сойме» 1 лютага 1717 году ўсталявалі пратэкцыю расейскага цара над Рэччу Паспалітай. Хаця, вядома, захопнікі набывалі смак у працэсе таго, як слабела Рэч Паспалітая, асабліва ж,

вядома, пры апошнім каралю. Станіслава Аўгуста, прыгажуну, сакратара ангельскага пасольства й пасла Саксоніі й Рэчы Паспалітай у Пецяярбурзе, прылашчыла яшчэ раней вялікая княгіня Кацярына. І да трону ён прыйшоў шмат у чым дзякуючы ейнаму падтрыманьню, калі яна стала ўжо расейскай гаспадарыняй.

— Яна паспрыяла атрыманьню ім польскага трону й літоўскага пасаду, бо кахала?

— Не, не таму, што яна кахала гэтага слабавольнага аматара зямных уцехаў і нават мела ад яго дачку. Гэта быў разумны зь ейнага гледзішча палітычны крок — на такога караля суседняй краіны лёгка было ўплываць. І нават тады, калі ён спрабаваў вырвацца з пятаў Кацярыны, яго ўсё роўна лічылі «ўзурпатарам» і стварылі супраць яго Барскую канфэдэрацыю. Зноў умяшалася Расея, мяцеж быў падаўлены, і адбыўся Першы падзел дзяржавы. Кацярына II прыхапіла першыя кавалкі нашай зямлі.

— Хіба Станіслаў Аўгуст нічога не разумеў і ня мог паўплываць на падзеі? Няўжо жарсьць і ў яго забрала розум?

— Ды не. Ён проста ня мог вырвацца з магутных абцугоў магутнай дзяржавы, якая была ў хаўрусе з Аўстрыяй і Прусіяй. Ён разумеў, што адбываецца, але ў яго ўжо не было ні сілаў, ні палітычнай волі. Дарэчы, апошняя сустрэча Станіслава Аўгуста й Кацярыны II адбылася ў 1793 годзе пад Каневам. Ён прапанаваў ёй сустрэчу проста як князь Панятоўскі. Ён хацеў ёй нагадаць пра каханьне, але яна заняла жорсткую пазыцыю. Кацярына загадала яму перадаць, што сустрэнецца зь ім як з каралём іншай дзяржавы. Гаварылі яны ўсяго толькі тры гадзіны пры іншых. Ён не атрымаў ад яе літасьці, на якую разьлічваў. Яна, дарэчы, абяцала яму прытулак, але ня выканалася сваіх

абяцанняў: на ейны загад ён пасыла ўсіх падзеяў выехаў у Горадню і жыў там жа, дзе адбыўся надзвычайны сойм, пасыла якога ягоная краіна фактычна была перададзеная ў чужыя рукі. Там ён даведаўся пра Трэці падзел Рэчы Паспалітай і падпісаў адрачэнне ад трону на карысць Кацярыны II, але гэта было ўжо аформлена толькі дэ-юрэ. Пасыла смерці імператрыцы ў 1796 годзе яго «пашкадаваў» Павал: даў яму ўтрыманне ў Санкт-Пецярбурзе, дзе быў кароль не адчуваў уціску і жыў у дастатковай раскошы. Там ён і памёр, пахаваны быў у касцёле Святой Кацярыны. А ў 1938 годзе цела Станіслава Аўгуста было перапахавана ў Волчыне, ягоным родавым памесьці на Берасьцейшчыне. У першыя гады незалежнасці Беларусі ягоныя парэшткі былі перададзеныя палякам.

— Але давайце вернемся да вяршыні ганьбы Станіслава Аўгуста і аднаго з самых чорных дзён у беларускай гісторыі — да надзвычайнага сойму ў Горадні. Ён таксама не абышоўся без інтрыгі?

— Яшчэ некалькі цікавых асобаў з польскага боку пачалі сваю інтрыгу задоўга да Гарадзенскага сойму. Напачатку, 14 траўня 1792 году, была створаная гэтак званая Таргавіцкая канфэдэрацыя, дзе завадатарамі былі вялікі каронны гетман Ксаверы Браніцкі, польскі гетман Севярын Жавускі і Шчэнсны Патоцкі. Канстытуцыя ўшчаміла іхныя правы, і яны хацелі яе скасаваць, спадзеючыся на дапамогу Расеі. Са згоды канфэдэратаў Прусія і Расея ўвялі ў Рэч Паспалітую свае войскі. Былі захопленыя беларускія тэрыторыі — Браслаў, Вушачы, Бабруйск, Глуск, Нясьвіж, Наваградак, Слонім. Падрыхтавалі і прапагандысцкае забеспячэнне — гэта, маўляў, «искони русские земли» вяртаюцца ў сваю дзяржаву. 28 чэрвеня 1792 году войскам Крачэтнікава была занятая Вільня, 6 ліпеня войскам Даўгарукава — Горадня. Ейны камэндант

Забэла, маючы 14-тысячнае войска, не супраціўляўся. Чаму? Ды таму, што ён ведаў пазыцыю караля і найбуйнейшых магнатаў. Кароль не заклікаў да супраціву, усюды панавалі разгубленасць, мітрэнгі, звады... 28 лістапада ў Горадню прыежджае Міхаіл Кутузаў, 1 сакавіка — Якаў Сіверс, якога таргавічане сустрэлі салютам. 22 красавіка сюды прыехаў кароль, яго таксама сустракалі салютам, аднак, расейскі пасол, назваўшыся хворым, пры тым не прысутнічаў. Інакш кажучы — тыя, хто павінен быў думаць пра краіну і ейны лёс, думаў пра сябе, пра тое, каб адплаціць суперніку, каб самому заняць трон, няхай і ўсё больш прывідны.

ВОЛЯ ДА ЎЛАДЫ

Размова з Валянцінам Акудовічам

Фэномэн улады зачароўвае загадкаваасцю й неабдымнасцю. Фрыдрых Ніцшэ лічыў, што ў аснове ўсяго жывога ляжыць воля да ўлады. Сапраўды, усё, што зьяўляецца жыццём, — над некім пануе й камусьці падпарадкоўваецца. Але цяпер гаворка не пра ўладу ў філязофскім разуменні, а пра ўладу як пра тое, што арганізуе сацыяльнае жыццё чалавека.

— Наколькі беларусы схільныя ўспрымаць і выяўляць волю да ўлады? Ці такім ужо важным было для беларусаў цягам іхнай гісторыі панаванне над кімсьці? Ці ёсць прага ўлады адметнай рысай беларусаў?

— Агулам на гэтае пытаньне адказаць немагчыма. У нас, як найменей, тысячагадовая гісторыя. І ў гэтыя тысячу гадоў быў час, калі воля да ўлады тут біла праз край. А здаралася, што стагодзьдзямі беларус панавалі адно над быдлам у полі й жонкай у хаце.

— У які ж час воля да ўлады ў беларусаў біла праз край?

— Відавочна, найбольшую прагу ўлады папярэднікі сучасных беларусаў выявілі ў пару Вялікага Княства Літоўскага, калі стварылі імперыю, што разьлеглася ад Балтыйскага мора да Чорнага. Дарэчы, у пісьменьніка Кастуся Тарасава ёсць выдатная аповесць пра аднаго зь першастваральнікаў гэтай імперыі — «Апошняя каханьне князя Міндоўга». Але аповесць ня столькі пра каханьне, колькі пра ўладу. Князь Міндоўг у сваіх думках раз-пораз вяртаецца да сутнасці ўлады, спрабуючы зразумець ейную бязлітасную праўду. Вось фрагмент зь ягоных разважанняў:

Чаму немцы лёгка прусаў падпарадкавалі? Бо мелі прусы восем старэйшых князёў, а вялікага паміж сабой абраць ня здолелі. І ніхто з васьмі не наважыўся стаць вялікім... І на Літве так вялося, пакуль ён, Міндоўг, ня вырашыў, што стане вялікім князем. І насуперак агульнай нязгодзе, усім пераходам мноства ворагаў стаў... Ён — першы вялікі князь Літвы. Ён і Полацк здолеў прыяднаць, і землі дрыгавічаў... Але пра што, пра каго, ён, вялікі князь, змушаны думаць пасярод ночы? Пра якіхсьці Даўмонта, Гаторна, Любена, пра іх дробныя крыўды, іхную зайздрасць, іхную братнюю нянавісьць... Забіць іх — вось тады думаць пра іх ня прыйдзецца. ...шкадуеш іх забіваць — яны сваё месца ня ведаюць, злуюць, востраць мечы, ад іх жа й абараняцца трэба ня менш пільна, чым ад крыжакоў.

Дарэчы, мы ў нашых шчырых і чыстых памкненнях гераізаваць гісторыю нацыі вельмі часта ідэалізуем тыя постаці, што адыгралі вырашальную ролю. Але рэдка задумваемся пра тое, што вялікія постаці нашай гісторыі, якія былі пакліканыя выконваць волю да ўлады, вельмі часта, а мо й найчасцей, зьдзяйснялі сваё пакліканьне далёка не высакародным чынам. Высакародны ўладар, асабліва ў той жорсткі час, — гэта казка для дарослых. І хаця тут мы цытавалі не дакумэнты й нават ня хронікі, а мастацкі твор, але я ня думаю, што і ў наступным фрагмэнце сваёй аповесці К. Тарасаў моцна хібіць, калі змушае шкадаваць Міндоўга за тое, што ён збаяўся сваіх шараговых князёў і адмовіўся падпарадкавацца рымскаму папу, каб стаць каралём зь немцамі нароўні:

Дарэмна ён... расхрысьціўся... Чым зь немцамі ваюваць, прасьцей было б перабіць князёў — і сваіх, і яцьвяскіх, і прускіх. Сабраць нараду й каля вонішча ахова пасякла б усіх мячамі раз і назаўсёды... Было б ужо вялізнае каралеўства.

— Ці ўніверсальная трагічная формула ўлады — калі ня можаш перамагаць мірам, дык перамагай вайною?

— Так, бо як толькі спыніся ў перамогах, цябе адразу знішчаць — магчыма, якраз тыя, з каго ты злітаваўся. Так было й зь Міндоўгам. Яго зьнянацку акружыць сваёй дружнай і заб'е сваяк — князь Даўмонт. Ня стала Міндоўга, але колькі пасля яго зьвілася на Літве вялікіх постацяў, чуйных да поклічу ўлады. Згадаем хаця б найвялікшага зь іх — Вітаўта, які канчаткова аформіў Вялікае Княства Літоўскае ў магутную дзяржаву. Аднак, мінула яшчэ колькі часу, і ў нас чамусьці перасталі аб'яўляцца героі, роўнавялікія ў празе ўлады Міндоўгу, Альгерду, Вітаўту, а неўзабаве знікла й само Вялікае Княства.

— Мо гэта звычайная гістарычная лёгіка?

— Ніцшэ адказаў бы: «Там, дзе не хапае волі да ўлады, там заняпад». У пэрыяд, калі ВКЛ пабралася няроўным шлюбам з Рэччу Паспалітай, прага ўлады пачала ўжо змяняцца прагай асалоды. Іншымі словамі, галоўнай мэтай жыцця цяпер сталася ня ўлада, а ўцеха. Улада перастала быць каштоўнасцю сама па сабе, яна ператварылася ў сродак дзеля забеспячэння магнатаў раскошай ды іншымі жыццёвымі ласункамі. Успомнім хаця б апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Панятоўскага, які прамяняў уладу над краінай і змаганьне за ейную свабоду на каханьне з расейскай імператрыцай Кацярынай II.

— Але куды пазьнікалі героі, якія раней заўсёды адгукаліся на покліч волі да ўлады?

— На гэтае пытаньне адказаць нашмат цяжэй. Калі б мы гэта ведалі, то напэўна ведалі б, чаму заняпаў Вялікі Рым ці Брытанская імперыя. Альбо, наадварот, чаму, па-расейску кажучы, «захолустное» Маскоўскае княства, якое ў сваю пару нават сьмешна

было параўноўваць зь Вялікім Княствам Літоўскім, празь нейкі час паняволіла ня толькі ВКЛ, але й шостую частку зямной кулі з самымі рознымі плямёнамі, народамі й дзяржавамі? І вось ужо самы неверагодны прыклад — жменька эўрапейскіх каляністаў у Паўночнай Амэрыцы стварыла звышдзяржаву!

— Вы казалі, што беларус меў уладу толькі над быдлам у полі й жонкай у хаце. Няўжо быў час, у які беларусы зусім ня прагнулі ўлады?

— Найбольш выразна гэтка пэрыяд выявіўся ў XVIII—XIX стагодзьдзях, калі ўвесь беларускі этнас табарыўся ў вёсках ці на плебэйскіх ускраінах гарадоў. І калі нехта марыў пра ўладу, то ня меў ніякай магчымасьці сваёй мары здзейсьніць. Зрэшты, наўрад каму зь беларусаў, ня толькі зь сялянаў, але й шляхцюкам такое нават прыходзіла да галавы.

— А Кастусь Каліноўскі?

— І ўсё ж Каліноўскі й жменька падобных да яго — гэта выключэньне. А ў асноўным амбіцыяў беларусам хапала адно на тое, каб хоць трохі бліжэй быць да тых, хто ўжо мае ўладу. Слушнасьць майго меркаваньня пацьвярджае Багушэвіч, калі ўкладае ў вусны маці словы, якія яна сьпявае свайму маленькаму сыну:

*Ой, ня будзь ты лепей панам,
Ці вялікім капітанам,
Будзь, чым матанька радзіла.*

Уяўляеце, у якой меры мусіў быць выпетраны ў народу інстынкт улады, каб маці, якая зазвычай жадае сваім дзецям заможнасьці, посьпеху, славы, аберагла сына ад усяго гэтага як ад чужога беларусам?

— У XX стагодзьдзі ўзьнік нацыянальны рух, паўсталі палітычныя партыі, Беларуская Народная Рэспубліка. Ці ня сьведчыць гэта пра тое, што ў беларусаў зноў абудзілася воля да ўлады?

— Бадай, гэта яшчэ была ня воля да ўлады, а ўсяго толькі жаданьне ўлады, што зусім не адно й тое ж. Можна, кароткі век БНР якраз таму аргументам. Што да савецкай пары, то найбольш выразна ўладны інстынкт беларусаў праявіўся ў постаці Пятра Машэрава. Фармальна ён нічым ня розьніўся ад шматлікіх іншых стаўленікаў Масквы, якія па чарзе кіравалі БССР семдзесят гадоў. Але ж невыпадкава Машэраў пасля сьмерці пераўтварыўся ў народны міт. Мяркую, гэтак сталася перадусім таму, што беларусы сэрцам пачулі й шэптам ухвалілі ягоную волю да хоць невялікай самастойнасьці ад панаваньня Масквы ў Беларусі, бо праз гэта патаемна выяўлялася й іхняя воля ўладарыць у сваёй краіне.

— *Прачнулася генэтычная памяць пра волю да ўлады, і прага ўлады спакваля зноў становіцца адной з характэрных рысаў беларусаў. Ці так гэта?*

— Цалкам верагодна. Але паколькі калектыўная воля да ўлады перадусім выяўляецца празь нейкага аднаго чалавека, то вельмі хацелася б, каб мы ніколі не забываліся на словы Міндоўга, якія ён прамаўляе ў аповесьці пра сваё апошняе каханьне:

Улада вышэй за князя. Князь памірае, а зямля і ўлада застаюцца. Мы ў гасьцях ва ўладзі. Узяў уладу — яна загадвае. Толькі дурань думае, што ўлада — гэта ён сам.

— *Наколькі народ уплывае на свайго ўладара й на колькі ўладар залежны ад народу?*

— Ягоная залежнасьць значна большая, чым нам здаецца. Можна сканцэнтраваньне ў руках усю магчымую й немагчымую ўладу, але як толькі памкненьні ўладара пачынаюць радыкальна разыходзіцца з патрэбамі грамады, ён ніякай сілай не ўтрымае яе. І неістотна, як адбудзецца ягоны сыход — праз наёмна-

га забойцу, палацавы пераварот, сялянскі бунт, пралетарскую рэвалюцыю ці дэмакратычныя выбары.

— *Што Вы разумееце пад разыходжаньнем памкненьняў ўладара й патрэбаў грамады?*

— Каб было больш ясна, давайце зьвернемся да сучаснай сытуацыі ў Беларусі. Калі А. Лукашэнка прыйшоў да ўлады, ён у сваёй ідэалёгіі й палітыцы адпавядаў запатрабаваньням бальшыні беларусаў. Але за прамінулыя гады ладная частка беларусаў набыла некалькі мільёнаў легкавікоў, абгойсала палову сьвету, прызвычалася да кампутараў і мабільнікаў і тым самым шмат чаго зьмяніла ва ўяўленьні пра сьвет і саміх сябе. Словам, беларусы мадэрнізаваліся, а Лукашэнка, у існасьці, кім быў, тым і застаўся (бо ўсе сілы пайшлі на ўтрыманьне ўлады). Натуральна, што мадэрнізаваным і мэнтальна, і тэхнічна беларусам сёньня ўжо не патрэбны прэзыдэнт, якога кожны другі паспаіты апырэджае, як кажуць, на вярсту.

— *Добраахвотна з улады рэдка хто сыходзіць, таму ў ранейшыя эпохі перамены ва ўладзе адбываліся, як Вы толькі што казалі, праз кроў, здраду й гвалт. Дэмакратыя прыдумала мірны шлях — праз абмежаваньне тэрміну ўлады. І гэта добрае вынаходніцтва. Але калі чалавек ня хоча сыходзіць у час? Што тады?*

— Тады трэба чакаць бяды.

— *Няўжо звычайна чуйныя да бяды беларусы страцілі пільнасьць?*

— Хутчэй, яны яе не набылі, бо ў найноўшай сваёй гісторыі яшчэ ня мелі падобнага досьведу.

— *Дык што тады рабіць?*

— Думаць. Толькі ня сэрцам, як бывае ў беларусаў, а галавой. Інакш — быць бядзе. Рана ці позна, але так.

ЧАЛАВЕК І ЎЛАДА Ў ЭПОХУ «ЗАЛАТОЙ ВОЛЬНАСЬЦІ»

Размова з Вацлавам Арэшкам

Вялікі канцлер Ян Замойскі вымавіў у 1575 годзе падчас выбараў караля польскага й вялікага князя літоўскага Стэфана Баторыя наступныя словы: «Выбіраем мы караля, кожны асабіста, ніхто ў нас ніякага ўраду не прызнае, пакуль толькі сам яму дабравольна не падаўся, а, прынамсі, не галасаваў, калі большасць іншага караля выбрала». Гэтыя словы прагучалі ў пару, якую прынята называць эпохай «залатой вольнасьці».

— *Можа, гэтая формула дачыненняў паміж чалавекам і ўладай вызначыла той час як «залатую вольнасьць»?*

— Найперш мушу зазначыць, што «залатая вольнасьць» — гэта ня проста мэтафара. Гэта й дакладны палітычны тэрмін, змест якога ў тую эпоху ведалі ўсе больш-менш адукаваныя людзі. Вядомы скарбнік і палітычны тэарэтык канца XVI — пачатку XVII стагодзьдзя Пётар Скарга так фармуляваў яго:

«Залатая вольнасьць» (на лаціне aurea libertas) азначае «ня мець тырана, ані такому каралю служыць, які б нас, як хацеў, на правы не ўважаючы, судзіў, забіваў і маёмасьць нашу браў».

У эпоху барока звычайна й мэтафары былі вельмі канкрэтнымі, а тэрміны вобразнымі — як мэтафары. Прынцыпы «залатой вольнасьці» выразна артыкуляваныя (дарэчы, па-старабеларуску) у Статуце Вялікага Княства Літоўскага, менавіта ў звароце Лява Сапегі да станаў Вялікага Княства:

Абачывалі то ўсіх вякоў людзі мудрыя, што ў кожнай рэчы паспалітай чалавеку пачціваму нічога ня маець бьці дарожшаго над вольнасьцю. А нявольяю так се маець гьдзіці, што ня толькі скарбамі, але й сьмерцю яе ад сябе адганяці павінен... Яко Цьцэро паведзіў, іж естэсьмо нявольнікамі праў для таго, абьсьмы вольнасьці ўжываці маглі. А есьлі ж чалавеку пачціваму нічога нет мільшага над тое, гды во айчызьне сваёй безьпечне мешкаючы не баіцца, абь яго хто на добрай славе яго змазаці, альбо на целе й на здароўі яго абразіці, альбо тэж на ўласнай маетнасьці яго ўкрыўдзіці мог. Тагды то нічому іншаму, адно праву прычытаці маець, за каторым ад кождага ў пакою сядзець, а жаднага ўсільства, абельжэньня і ўкрыўжэньня на сабе не паносіць, бо той цэль і скутак усіх праў ёсьць і маець бьці на сьвеце, абь кождый добрую славу сваю, здароўе й маетносьць у цэласьці меў, а на тым усім жаднага ўшчырбку не цярпеў. І то ёсьць наша вольнасьць, каторую мы між іншымі народамі хрысьціянскімі хвалім, што пана, іжбы водле волі сваёй, а не водле праў нашых панаваў, над сабою ня маем, а яко славы ўцівое, так жывата й маетнасьці вольна ўжываем. Бо хто б кольвек з тых трох рэчаў у чым нас уккрыўдзіці й подлуг падабаньня сваяго, а не водле праў нашых над намі паствіцца меў, той бы ўжо ня панам нашым, але сказіцелям праў і вольнасьцей нашых быў, а мы бысьма нявольнікамі яго бьці мусім. І слушне за праўду маем, за што Пану Богу дзякаваці, што за панаваньнем каралей іх міласьці й вялікіх князей, паноў нашых тую ўладзу й вольнасьць у руках сваіх маем, а права самі сабе творачы яко найбольшей можам вольнасьці сваёй ва ўсім пасьцерагаем, бо ня толькі сусед а сполный наш абывацель ў айчызьне, але й сам гаспадар пан наш жаднае зьвірхнасьці над намі заживаці ня можаць,

адно толькі, колькі яму права дапушчаець. Пото маючы такавы скарб у руках нашых, каторы жадную сумаю прэплачан быці ня можаць, прыстоіць кождому пачціваму чалавеку, абы аб ім ведаў...

— Але ж карціна сацыяльнага й палітычнага жыцця ў Рэчы Паспалітай абодвух народаў была вельмі далёкая ад ідэліі з гэтага тэксту. Апроч вонкавай агрэсіі, краіну калацілі шматлікія паўстанні, рокашы, дамовыя войны. Чаму ж гэтая «залатая вольнасыць» не забяспечвала хаця б стабільнасыці ў дзяржаве?

— Вольнасыць — толькі прыныцп, а не палітычны лад, да таго ж прыныцп, які датычыў хаця й вялікай, але не пераважнай часткі грамадства. Трэба адразу адзначыць, што грамадства Рэчы Паспалітай было падзеленае на дзве няроўныя часткі: на тых, хто быў далучаны да ўлады й, адпаведна, карыстаўся правамі вольнасыці, і на тых, хто да ўлады ня меў дачынення, а значыць, ня меў і тых правоў. Першая — гэта народ шляхецкі, які сам сябе вызначаў як народ палітычны. Да другой адносіліся й гараджане, нават заможныя, і вольныя сяляне, і, зразумела, сяляне прыгонныя.

— А як жа гарадзкое самакіраваньне, магдэбурскае права?

— Сапраўды, існавала пэўная мясцовая ўлада, але магдэбурскае права ў нас паступова занепадала разам зь беларускім горадам. Як ні імкнуўся гарадзкі патрыцыят далучыцца да кіраванья дзяржавай — шляхта дружна яго да гэтага не дапускала. Таму «цела ўлады» было выключна шляхецкім. І гэта было адной з прычынаў многіх унутраных канфліктаў, напрыклад, з казацтвам, якое неаднойчы збройна змагалася за ўдзел у дзяржаўнай уладзе нароўні са шляхтаю. Але

шляхта трымалася за ўладу моцна й нават знаходзіла ўнутры сябе групы, якія можна было б адлучыць ад улады — як, напрыклад, рэлігійных дысыдэнтаў. Вольнасыць і ўдзел ва ўладзе былі бакамі аднаго мэдала. Менавіта яны адрозьнівалі шляхту ад усіх астатніх, рабілі яе магутнай сілай, нават давалі магчымасыць карміцца за кошт удзелу ва ўладзе. Публіцыст XVII стагодзьдзя Марцін Блажоўскі пісаў:

Шляхціц ёсьць панам у сябе ў доме, не падлягае нікаму асабіста, ня мае начальнікаў, адно ёсьць паслушны правам, якія сам усталяваў, на варце іх стаяць урадоўцы, якія таксама находзяць з прызнанья шляхецкага, пачынаючы з караля.

— Ці можна сказаць, што адчуваньне індывідуальнай вольнасыці фармавала шляхецкую мэнтальнасыць?

— «Шляхціц на загодзе роўны ваяводзе» — агульнавядомая формула беларускага шляхецтва. Але шляхта не была аднародная — былі «шарачкі», былі заможныя й, урэшце, была магнатэрыя. Менавіта яна, не зважаючы на фармальна роўныя правы ўсёй шляхты, мела ўладу ў гаспадарстве. Наяўнасыць гэтых групаў шляхты ўвасабляла функцыянаваньне ўлады ў нашым краі. Магнатэрыя, якой належала большая частка краіны, панавала адпаведна інтарэсам — калі Айчыны, а калі сваім уласным, дакладней, сямейным. Астатняя шляхта рэалізоўвала сваё права на ўладу праз удзел у соймаках, соймах і выбарах, звычайна ў складзе магнацкіх партыяў. Пачастункі, падарункі, грошы альбо пагрозы й гвалт былі сродкамі ўплыву на «заканадаўцаў», а асноўным мэханізмам маніпуляваньня соймакамі й соймамі было знакамітае «Libertum veto», з дапамогай якога кожны ўдзельнік сойму мог сарваць ці, прынамсі, прыпыніць працу сойму. Дзейнасыць магнатэрыі была цынічная, але

настолькі традыцыйная, што мала каму прыходзіла да галавы ейная няслушнасьць. Міхал Казімер Радзівіу у сваім «Дыярыюшы» ўспамінае:

Ранкам прыехаў я да Наваградку й адразу пайшоў да пана старасты вількаўскага Сапегі, зь якім аддалі мы візыт князю ваяводу Наваградзкаму Фаўстыну Радзівілу. Паехалі мы зь ім на соймак, дзе, як толькі распачалі яго, узяліся мы насаджваць пана Казімера Несялоўскага, чаму працівіўся пан Хэллоўскі, да якога кінуліся з нашае грамады й хацелі яго зарубіць, але ўцёк. Паслы ўчынілі рэляцыю канстытуцыі й адклалі абрады на заўтра. Я потым у сваёй залі ўрачыста трактаваў шлях-ту.

А ксёндз Кітовіч заўважае менавіта тое, наколькі традыцыя замацавала гвалт і прымус, якія часам прыкрываліся формаю права:

Соймікі звычайна адпраўляюцца гвалтам, калі запрэчыўшага меркаваньню большасьці па п'яному нават на шаблях разносілі, хіба што, з адчайнымі памочнікамі сваімі, здолеў бы ён дарвацца да канцылярый, падпісаць маніфэст, і, пакуль п'яная дружына з соймакавага кола высыпала, уцячы зь мейсца соймаку. Тады толькі, убачыўшы маніфэст, усе аднадушна вырашалі, што можна соймакаваць далей без гвалтаваньня вольнага права «не дазваляю», якое звычайна называлі «зрэнкаю вольнасьці». А калі спрэчніка дасталі, парубалі, альбо насьмерць забілі, перш чым занёс ён маніфэст, дык «зрэнца вольнасьці» лічылася за здаровую й цэлую.

— Удзел ва ўладзе быў небясьпечным?

— Так. Пра гэта неаднойчы згадвае ў сваіх успамінах і вядомы мэмуарыст XVIII стагодзьдзя Марцін Ма-тушэвіч:

...першага сьмельчака, які адазваўся з пратэстам, Казяроўскага, асобу досьць дужую, партыя маршалкоўская схавіла, у пыск набіла й выкінула. Да-сталася таксама й Мэеру. Астатнія прыціхлі...

Але нават без уплыву магнацкіх партыяў «Libegum veto» часта ператварала соймы ў камэдыю пыхі, упартасьці й глупства. Пра гэта з абурэньнем піша той жа А. Кітовіч:

Такія перашкоды дзейнасьці ўсёй Избы пасольскай здараліся часта. Нават калі пасол, неасьцярожна гаворачы, якое слова вымавіў супраць іншага, зьявжаны адразу ж помсьціўся на усёй Избе. Тады схадзіліся да яго, там, дзе сядзеў ён, маршалак, паслы, а часам дэлегавалі й з Сэнату, просячы аб вяртаньні чыннасьці абрадам. Нарэшыце той, насапеўшыся ўволю й насычаны просьбамі й паклонамі, вяртаў чыннасьць. Тут жа ў прамовах падзякі гэтаму ягамосьцю, які зьміласьцівіўся над сваёй айчынаю й вярнуў ёй абрады, замест таго, каб сам ён павінен быў на каленях поўзаючы ад пасла да пасла, перапрашаць усіх за злосьнае й глупае змарнаваньне дарагога часу.

Права на вольнасьць і ўладу, атрыманае без належнай адукацыі, без выхаваньня пачуцьця адказнасьці ператваралася ў права рабіць што заманецца, не зважаючы на патрэбы ня толькі Айчыны, але і ўсяго сьвету. Гэтак «залатая вольнасьць» ператваралася ў сваю карыкатуру — шляхецкую анархію.

— А калі параўнаць стасункі паміж чалавекам і ўладай у суседніх краінах?

— У нас не было «сакралізацыі» ўлады, як у бізантыйска-ўсходняй маскоўскай мадэлі. Там асьвячоная сама ідэя ўлады як непасрэднага ўвасабленьня боскага панаваньня, сакральнай істотай зьяўляецца й

ейны носьбіт — цар. Усе — нават найвышэйшыя са-ноўнікі й радавітыя князі — мезеніка ягонага ня вар-тыя. Усё, да чаго дакранаецца ўлада, набывае найвы-шэйшыя сэнс і вартасць. У нашай традыцыі ўлада ня мае сакральнага характару — яна толькі працяг правоў шляхты, рэалізацыя ідэі вольнасці. Воль-насць, правы, сама краіна як месца, дзе ўвасабляец-ца найлепшая мадэль дачыненняў чалавека з уладаю, набывалі ў сьвядомасці шляхты асаблівы сэнс. А непасрэдна ўлада была звычайна толькі сродкам зда-быцця славы й багацця. Нават кароль як сымбаль найвышэйшай дзяржаўнай улады ўспрымаўся звы-чайна як прадстаўнік шляхты, сама ягоная асоба ня мела вышэйшай вартасці. Кашталёвая Каса-коўская, якая недалюблівала караля й вялікага князя Станіслава Аўгуста, з задавальненнем пісала да сва-ёй прыцельніцы Патоцкай пра характэрны выпа-дак, што здарыўся падчас яе побыту ў Варшаве:

...Калі стала вядома, што кароль едзе, дамы ўчынілі раду, хто б мяне прэзэнтаваў і ці хачу я таго. Я дала рэзалюцыю, што ня маю жадання быць прэзэнтаванаю... Ведае імя маё й мяне са-мю; бываў у маім доме; я свайго стану не змяніла — такія вось прычыны, што прэзэнтавацца ня маю дзеля чаго жадаць. Пакланіліся мы ўсе звы-чайным чынам, здалёку...

— Ці захавала генэтычная памяць беларусаў не-шта з часу «залатой вольнасці»?

— Магчыма, у палітычна актыўнай часткі грамадства й праяўляюцца рысы іхных палітычна актыўных продкаў. Мэнтальнасць, якая выпрацоўвалася ста-годзьдзямі, змяняецца вельмі павольна. Але наяў-насць у беларусаў дэмакратычнай мэнтальнасці здаецца мне сумнеўнай. Шляхецкая дэмакратыя была хутчэй спадчынай родава-племянной старажыт-насці, дэмакратыяй зграі воінаў і паляўнічых. Ейнае

ўвасабленне — вайсковы савет, рыцарскае кола. Са-праўдная дэмакратыя — дэмакратыя стрыманасці й адказнасці — выпрацоўвалася ў гарадах, якія бе-ларусы страцілі да XVIII стагоддзя. Зь іншага боку, у сялянскай большасці паступова выпрацавалася абьякавасць да любой улады, якая заўсёды не свая — панская, маскоўская, польская, нямецкая, баль-шавіцкая... Як гаворыцца — Бог усё даў беларусам, апроч добрых начальнікаў. Змяняць уладу, уплываць на яе — бяз сэнсу, трэба «пацярпець». Дык вось мне здаецца, што сёння мы ў беларускай мэнтальнасці маем цікавы гібрыд шляхецкага сваволья й сялян-скай абьякавасці: «Ніхто мне ня ўказ. Вось як цюк-не ў галаву, так і выберу». А потым трэба цярпець...

СОЙМІКАВАЯ ДЭМАКРАТЫЯ

Размова з Вацлавам Арэшкам

Беларусы маюць багаты досвед выбараў. Калі зьвярнуцца да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, яна ўся прасякнутая выбарамі й выбарам. Ад XVI стагодзьдзя, бадай, ніводная важная дзяржаўная справа не пачыналася без нарады з народамі — вядома, у той час народам шляхецкім. Можна, мы схільныя часам і перабольшваць дэмакратычнасьць продкаў, але існаваньне шляхецкай рэспублікі з разьвітай прававой сыстэмай і, прынамсі, фармальнай выбарнасьцю вышэйшай дзяржаўнай улады — гэта неаспрэчны факт.

— Выбары караля й вялікага князя — найвышэйшы ўзровень дэмакратычных працэдураў. А ў якой форме ажыццяўлялася дэмакратыя на іншых узроўнях улады?

— Кароль абіраўся на выбарчым сойме, дзе магла ўдзельнічаць уся шляхта. Але такія соймы, зразумела, адбываліся досыць рэдка. Звычайна найвышэйшым органам прадстаўніцкай улады быў вальны сойм у ВКЛ ці агульны сойм Рэчы Паспалітай, які зьбіраўся раз на два гады. На яго абіраліся дэпутаты, ці, як іх тады называлі, паслы — два ад кожнага павету краю. Гэтыя паслы абіраліся павятовымі соймікамі. Менавіта павятовыя ды ваяводзкія соймкі, на маю думку, былі сапраўдным падмуркам шляхецкай дэмакратыі. На іх абіраліся ня толькі паслы на вальны сойм, але й дэпутаты ў трыбунал, разьвязваліся многія праблемы, як цяпер кажучь, рэгіёну. Паслам давалі «інструкцыі» — наказы, як адстойваць інтарэсы павету ў сталіцы. Соймкі былі чынным інструмэнтам, празь які шляхта непасрэдна ўдзельнічала ва ўладзе,

а магнатэрыя й вярхоўная ўлада імкнуліся празь іх уплываць на «народ шляхецкі». Спрэчкі на соймках часам даходзілі да сапраўдных баталяяў. Вось як апісвае звычайны, можна сказаць, соймкі у берасьцейскім ваяводстве Марцін Матушэвіч:

Настаў дзень соймкі, на якім быў і Сапега, берасьцейскі ваявода. Па ранішняй імшы сьшліся ваявода, падскарбі і ўсе ўраднікі да кляштара езуіцкага, нібы на камбінацыю канкурэнтаў аб пасольстве, але коратка там прабылі, бо разумелі, што добра будзе, каб Крапінскі, гродзкі судзьдзя, і Быстры сталіся б пасламі. На маршалка соймкі ваявода берасьцейскі прапанаваў Флемінга, падскарбьяга.

Потым пайшлі ўсе на соймкі да касьцёлу аўгустыніянаў. А там ваявода, распачаўшы соймкі, падаў да ляска Флемінга й зараз жа яму крэсла саступіў. Спрытны Флемінг, усеўся быў ужо на крэсле, але Пётра Пашкоўскі, палкоўнік, на гэта не дазволіў. Флемінг ужо хацеў падзякаваць грамадзе за абраньне, але Пашкоўскі на тое вельмі заспрачаўся, а за ім шляхта ледзь ня ўся закрывчала: «не дазваляць на маршалкоўства Флемінгу!»

Зьмяшаўся пры тым Флемінг. Пачаў кідацца, гневацца, а шляхта тым жвавей на яго лаялася. Раз вырвалі з-пад яго крэсла й з імпэтам ды моцна тым крэслам да стала прыперлі. Хацеў ён схопіцца за шпаду, але яго Быстры за руку прытрымаў. Як шляхціц яму які чаго прыкрага казаў, дык ён пытаўся яго: «Як цябе завуць?» Спрытна яму за тое слова «ты» адказвалі.

Потым Францішак Касцюшка, берасьцейскі пісарэвіч, чалавек смелы, таксама яму нешта прыкрае мовіў. Флемінг, зьмяшаны, каза да яго: «Як ты завесься?», а пісарэвіч яму ў адказ: «А ты як завесься?». Потым пачаў пісарэвіч распавядаць гісторыю, як падчас апошняга міжкаралеўя пры-

ехаў адзін сас да ягонаі вёскі ды казаў сабе сьвіру, масла даваць. Ды ён сам сеў на каня, паехаў да вёскі й, убачыўшы саса, як сьцебануў яго нагайкаю на тры пальцы таўшчынёю праз лоб, дык сас на зямлю і ўпаў. Тады ж, сьсеўшы з каня, пачаў яго на нагавіцах хвастаць, такія мовячы словы: «А да Саксоніі, скурвысыне сасе, ня ў нашым ваяводстве загадваць».

Меў і болей чаго Флемінг паслухаць, а тым часам шляхта ўсё болей хвалявалася. Нарэшце Флемінг, падняўшы ляску, ударыў у стол, толькі тыя сказаўшы словы: «Разьвітваюся», а шляхта яму адказала: «Не разьвітвайся, бо не вітаўся». Тут Флемінг, ня вытрымаўшы, пачаў з фурьяй наступаць на палкоўніка Пашкоўскага, а тады Пётра Талочка, крыкнуўшы «А дакуль жа так будзеш шляхту трактаваць!..», сханіўся за шаблю.

Зараз жа ўся шляхта пахапалася за шаблі. Быстры й Крапінскі наперад уцяклі, а за імі сунуўся да ўцёкаў Флемінг. Як шляхта на лавах пры століку стаяла ды за шаблі сханілася, дык лава зь імі й вывернулася. Флемінг, уцякаючы да закрыстыі, хацеў празь ляжаўшую на зямлі шляхту пераскочыць — упаў. Ляжачага тады яго малы хлапец, гадоў чатырнаццаці, Тыматэй Ляскоўскі, сын нябожчыка рэгентна гродзкага, колькі разоў тупой шаблінай па плячо і пакрапіў. А тымчасам Франц, гайдук ягоны, падхпіў Флемінга падпахі, падняў, і гэтак Флемінг уцёк.

— З гэтага зразумела, чаму на соймаках ня раз даходзіла й да сьмерці апанэнтаў. Але ж уплыў на грамаду адбываўся, напэўна, ня толькі праз узаемны гвалт?

— Так. Найважнейшае месца займалі закулісныя перамовы паміж кіраўнікамі шляхецкіх партыяў. Моцна ўплывалі на публіку палымяныя й дасьціпныя пра-

мовы. Але на нашых сучаснікаў яны падзейнічалі б хіба наадварот — стыль за стагодзьдзі радыкальна перамяніўся. Асноўным жа сродкам, з дапамогаю якога разьвязваліся пытаньні, каго абіраць, звычайна былі грошы й добры пачастунак. Анджэй Кітовіч дае ў сваім «Вопісе звычайў за панаваньне Аўгуста III» амаль вычарпальнае апісаньне соймакавага частаваньня:

Панства й заможная шляхта частаваліся на соймаках стравамі адборнымі й напоямі добрымі, найбольш вугорскім віном, якога ім чым болей, ды лепшага давана было, тым большая была там сходка.

Дробная шляхта з панамі не мяшалася, мела свае асобныя сталы на розных сядзібах, а ўлетку на садах і падворках пад намётамі. Там іх праз увесь час соймаку кармілі й паілі. Пры кожным такім стале знаходзіўся адзін ды другі з панскага атачэньня слуга альбо прьяцель, дзеля заахвочваньня. Стравы для дробнай шляхты не былі вытанчаныя, звычайна мясныя: валавіна, сьвініна, бараніна, часам курэй, гусей ды індыкаў смажана было. Гатавалася ўсё салёна ды кісла — каб выклікала прагу да напояў.

З ранку давана было гарэлкі раз, другі й трэці, пастаўлена на стале колькі боханаў хлеба, брыляў масла ды кавалкаў смажаніны, што звычайна стоячы разарвана паміж сабою было. Хто адчуваў яшчэ на тым падсілку смагу — давалі піва. Зрэшты ад абжорства ўстрымлівалі іх, каб утрымацца маглі ў прытомнасьці для соймакавай працы, да якой іх адпаведна часу адводзілі ў касьцёл ці на могілкі — дзе соймак адпраўляўся, навучаных ужо, што маюць падтрымліваць, альбо чаму працівіцца...

Па скончанай сэсіі прыводзілі тыя роты да сваіх сталоў, дзе пачаты абед сутыкаўся зь вячэраю, а тая цягнулася да поўначы, а то й да белага дня.

— Зрэшты, гэтая традыцыя падтрымлівалася нават і ў час савецкай «дэмакратыі» — усе ведалі пра дэпутацкія сталойкі і крамы. Але калі казаць пра сапраўдную традыцыю саймаваньня — наколькі старадаўняя яна была ў ВКЛ?

— Пачатак яе губляецца ў дагістарычнай эпосе. А гістарычным папярэднікам соймаў і соймакаў было веча — сход на раду паўнапраўных вольных мужчынаў. Гарадзкое веча ў Сярэднявеччы магло абраць альбо пазбавіць улады князя, які быў вайсковым правадыром, а не аднаасобным уладаром. Абіраліся й іншыя службовыя асобы. Як бачым, традыцыя вольнага абіраньня сягае вельмі далёка, а праіснавала яна ў нас да XV стагодзьдзя, калі была замененая соймам. У вайскавай дружыне ваяры зьбіраліся на сваю нараду — «кола», якое пазьней назвалі рыцарскім. Паводле старажытных звычаяў, на нараду заўсёды зьбіраліся ў «кола», таму часам ня толькі вайсковыя сходкі, але й любую раду называлі «колам». Кожная гусарская харугва ў Рэчы Паспалітай да канца XVIII стагодзьдзя мела сваю раду — «харуговае кола», якое зьбіралася раз на год, абіраючы дэпутатаў на вайсковы трыбунал і дзеля збору сродкаў на ўтрыманьне харугвы. Той жа Кітовіч апісвае гэткае «кола»:

Калі прыходзіў дзень, прызначаны колу, схадзіліся ўсе прысутныя да паручніка альбо да харужага, хто зь іх быў прысутны, альбо да намесьніка, калі ніводнага афіцэра не было. Там, як заселі вакол стала парадкам старшынства, прэзідуючы меў да рыцарства павіталъную прамову, у якой найперш прыгаданая была ахвяра жыцьця й фартуны дзеля цэласьці айчыны, потым падзяка Найяснейшаму Пану Каралю за яго бацькоўскае пра справы публічныя дбаньне, далей цягнуліся з вуснаў вайсковага красамоўцы пахвалы гетману, правадыру й дабрадзею жаўнерскаму, адважнаму

й непераможнаму ваяру, потым мужным багатырам Жаўкеўскім, Карэцкім, Хадкевічам, Чарнецкім, Сабескім. Напрыканцы даставалася патроху пахвалаў панам ротмістру, паручніку, харужаму, намесьніку і ўсяе годных калегаў грамадзе — прысутным і непрысутным...

Па ўсіх рахунках прыступалі да абраньня новага дэпутата, пленіпатэнта да Трыбуналу ў Радамі й двох рэзыдэнтаў для асыставаньня ротмістру. На гэтыя справы прызначана было тры дні...

— Як выглядала сама працэдура выбараў на шляхецкіх соймаках? Ці існавалі скрыні, бюлетэні?

— Галасаваньне называлі крэскаваньнем, бо на дошцы насупраць прозьвішча кандыдата ставілі крэйдаю крэскі: чым больш крэсак, тым болей галасоў. Гэта было тым больш зручна, што ня ўсе выбарцы ўмелі добра чытаць і пісаць. Голас выбарцы так і называўся — крэска, а калі хтосьці перамагаў суперніка на выбарах, казалі, што ён яго перакрэскаваў.

— Калі шчыра, агульнае ўражаньне ад «павятовай дэмакратыі» дваістае. Чаго ж у ёй было болей — боек, п'янства, подкупаў, марнаслоўя ці руплівасьці, адказнасьці за Айчыну?

— Самай важнай у нашай дэмакратычнай традыцыі мне сёньня здаецца менавіта тая звычка да бытнасьці права й магчымасьці выбіраць, да значнасьці асобы, якая выпрацавалася ў нашым рэгіёне, не зважаючы на ўсе заганьні шляхецкай рэспублікі. Той факт, што ва ўспамінах, дзёньніках эпохі барока, у мастацкіх творах таго часу ці прысьвечаных яму шмат старонак аддаецца апісаньням соймакаў, трыбуналаў, выбараў, гаворыць пра тое, якой важнай была гэтая тэма для грамадства. Гэта — вялікі гістарычны досьвед свабоды, які ня можа цалкам зьнікнуць у наступных пакаленьнях.

МОВА ЎЛАДЫ І ЎЛАДА МОВЫ

Размова з Валянцінам Акудовічам

Перадусім згадаю знакамітае выслоўе філэзафа Раляна Барта: «Мова — не рэакцыянэр і не прагрэсіст, мова — гэта звычайны фашыст, бо сутнасць фашызму ня ў тым, каб забараняць, а ў тым, каб змушаць гаварыць». Гэтае вызначэньне паказвае на адну з функцыяў мовы як інструмэнту ўлады.

— Ці ня ў зьвязку з гэтай функцыяй можна казаць пра статус мовы як дзяржаўнай?

— Нам толькі здаецца, што мы гаворым мовай. На-самрэч, гэта мова гаворыць намі й праз нас — прынамсі, так лічыў Ралян Барт. І калі адкінуць філязофскія аспекты гэтай праблемы й звярнуцца да жыцця, дык адказ на вашае пытаньне будзе кароткі й катэгарычны: кожная дзяржаўная мова — гэта перадусім мова прымусу. Калі заўгодна, ніхто з нас не размаўляе ні па-беларуску, ні па-француску, ні па-расейску, усе мы гаворым адной мовай — мовай ня той, дык іншай улады.

— У 90-я гады мінулага стагодзьдзя мы, здавалася б, урэшце засвоілі, што дзяржаўнай моваю Вялікага Княства Літоўскага была старабеларуская мова. І гэта дазволіла лічыць ВКЛ старадаўняй беларускай дзяржавай. Але нярэдка ўсё ж можна пачуць ад замежных даследчыкаў, што гэта была не старабеларуская, а канцылярская славянская мова. Такія публікацыі сустракаюцца і ў беларускіх, нават незалежных, выданьнях. Калі адсланицца ад патрыятычных пачуцьцяў, падпарадкавацца навуковаму погляду, дык дзе тут ісьціна?

— Сьтуацыя больш складаная, чым нам хацелася б. Ужо таму, што ў пару Вялікага Княства Літоўскага ніхто той мовы беларускай не называў, ды і сам этнонім «беларусы» запануе на гэтых прасторах празь некалькі стагодзьдзяў пасля зьнікненьня Княства. Ёсьць шэраг іншых, ня менш важкіх аргумэнтаў на карысьць праціўнікаў называць тую мову старабеларускай. І нашы навукоўцы мусяць улічваць гэтыя аргумэнты. Але мы на тыя аргумэнты не павінны зьвяртаць увагі. Бо з такім жа посьпехам можна паставіць пад сумнеў назву кожнай мовы, якая мае азначэньне «старажытная». Чамусьці расейцам, чэхам, палякам, баўгарам можна атаясамліваць тыя славянскія гаворкі, на якіх размаўлялі іхнія даўнія продкі, са сваім сучасным нацыянальным этнонімам, а беларусам — дык не, няможна. Не, мы будзем таксама гэта рабіць!

— Вы хочаце сказаць, што кожная спроба змяніць назву дзяржаўнай мовы ВКЛ са «старабеларускай» на «славянскую» — гэта звычайная палітычная канкурэнцыя, якімі б пераканаўчымі навуковымі аргумэнтамі не карысталіся апанэнты?

— Гісторыю, як вядома, піша той, хто застаўся жывы. Пакуль некалькі стагодзьдзяў мы былі быццам мёртвыя, нашу гісторыю перапісалі на свой рахунак тыя, што заставаліся жывымі. Калі не баяцца словаў, дык усё гэта трэба было б назваць марадэрствам. І цяпер, калі нашчадкі тых, памерлых, патрабуюць сабе спадчыну сваіх продкаў, яны чуюць з усіх бакоў лямант марадэраў. Але давайце пакінем нашую «маёмасную цяжбу» з суседзямі на потым. Бо сёньня я хацеў бы, каб мы сканцэнтраваліся на тым, што ні ў каго не выклікае сумневу. А менавіта на тым, што тая мова была мовай княскай канцылярыі, гэта значыць, мовай палітычнай, прававой і рэлігійнай улады на ўсёй тэрыторыі ВКЛ.

— Тут дарэчы будзе згадаць словы беларускага гісторыка Янкі Запрудніка, які цьвердзіць: *наколькі старабеларуская мова выкарыстоўвалася ў княскай канцылярыі ад самага яе заснаваньня ў XVI стагодзьдзі, беларускую мову трэба лічыць адной з найстарэйшых дзяржаўных моваў у Эўропе. Напрыклад, кастыльскую мову было загадана ўжываць у гішпанскіх урадавых дакумэнтах у XIII стагодзьдзі, ангельская набыла афіцыйнае прызнаньне ў 1362 годзе, а парыскі дыялект французскай дамогся такога статусу ў 1400 годзе.*

— Да словаў Янкі Запрудніка дадамо толькі, што старабеларуская мова ня проста выкарыстоўвалася ў княскай канцылярыі, яна апынулася прыдатнай, каб аб'яднаць уладай у адзінае цэлае вялізную краіну ад Балтыйскага мора да Чорнага. А значыць, мова стала магутным інструмэнтам улады. Вяртаючыся да словаў Раляна Барта, якія Вы працытавалі напачатку нашай размовы, адзначу, што ў гэтым сэнсе старабеларуская мова нічым ня рознілася ад іншых паноўных моваў. Перадусім, яна існавала як надзвычай эфэктыўны інструмэнт занявольеньня й панаваньня.

— *Дык як жа беларусам-патрыётам пасья такой характарыстыкі мовы ставіцца да знакамітага выказваньня Францішка Багушэвіча «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмёрлі», як і да бясконцага шэрагу падобных выказваньняў, якіх даволі можна сустрэць ці ня ў кожнага беларускага паэта?*

— Мяркую, што да ўсіх гэтых рамантычна-ўзьнёслых словаў ставіцца мы павінны па-ранейшаму: з паразуменьнем і спагадай. Але ўжо даўно наспеў час для ўсьведамленьня, што ў мовы ёсьць і іншы — цёмны бок, мова створаная ня толькі дзеля таго, каб слухаць іншага, але каб і слухацца мацнейшага за цябе. Ме-

навіта пра гэта, толькі ўжо адносна пісьмовай мовы, кажа французскі філэзаф Клёд Леві-Строс у кнізе «Сумныя тропікі»:

Трэба прызнаць, што першасная функцыя пісьмовай камунікацыі — гэта паскарэньне працэсу зьявольеньня людзей. Бескарысьлівае ўжываньне пісьма дзеля інтэлектуальнага й эстэтычнага задавальненьня ёсьць ускосным вынікам, але й ён найчасцей ператвараецца ў сродак узмацненьня, апраўданьня ці прыхаваньня таго ж прыгнёту.

Як ілюстрацыю да гэтай гіпотэзы Леві-Строс згадвае вялікія дапісьмовыя імперыі Афрыкі й Паўднёвай Амэрыкі, якія нейкі час валадарылі над мільёнамі людзей, але, ня маючы пісьма, хутка рассыпаліся й зьнікалі. Зьвяртаючыся бліжэй да сучаснасьці, ён піша, што ў XIX стагодзьдзі

...барацьба зь непісьменнасьцю супадае з узмацненьнем кантролю над грамадзянамі з боку ўлады. Калі ўсе будуць умець чытаць, улада зможа ўпэўнена казаць: няма каму адгаворвацца няведаньнем закону.

З нагоды гэтага выказваньня беларускі культуроляг Юрась Барысевіч неяк слушна заўважыў, што барацьба бальшавікоў зь непісьменнасьцю мела на мэце тое самае — татальна ахапіць усё насельніцтва СССР сваім панаваньнем.

— *Атрымліваецца, што гэта даўняя аблуда, якая трымаецца й дасюль — над цёмным народам уладарыць лягчэй, чым над адукаваным. Магчыма, цёмны народ лягчэй запрыгоніць і трымаць у каляніяльным стане, але трывала панаваць гэтакім чынам наўрад ці ўдасца. Ці ня так?*

— Хрысьціянская царква шматкроць павялічыла прастору сваёй улады, калі даўмелася перакладаць

Біблію на нацыянальныя мовы. Злучаныя Штаты Амэрыкі наўрад ці дасягнулі б сёння такой усясьветнай моцы, каб Брытанская імперыя (над якой, як вядома, ніколі не заходзіла сонца) у сваю пару не пашырыла ангельскую мову амаль на ўсю зямную кулю. Калі Брытанская імперыя змарнела й заняпала, амэрыканцам заставалася толькі напампаваць гэтую ўсясьветную прастору ангельскай мовы ўласнай энэргіяй.

— *Вы казалі, што старабеларуская мова як эфэктыўны інструмэнт заваёвы ўлады нічым ня розьнілася ад іншых. Ці гэта знаходзіла адлюстраваньне на заканадаўчым узроўні ў Вялікім Княстве Літоўскім?*

— Натуральна. Пагартаем Статут Вялікага Княства Літоўскага. Сёння мы бясконца згадваем яго як сьведчаньне высокай прававой культуры старажытнай Беларусі, не забываючыся пры гэтым адзначыць лібэралізм і гуманнасьць ейных законаў. Да таго ж мы не абмінаем згадкай выразнасьць і распрацаванасьць той беларускай мовы, якой гэты Статут быў напісаны, і з гонарам цытуем словы Лява Сапегі, што «законы нашы выдадзены не на нейкай чужыннай мове, а на сваёй роднай». І ўсё гэта праўда. Але яшчэ большая праўда ў тым, што Статут ствараўся ня дзеля дэманстрацыі нашай высокай прававой культуры й багатай мовы й, тым болей, ня дзеля таго, каб некалі потым ім ганарыліся нашчадкі. Статут меў канкрэтную й прагматычную задачу. Праз рэформу прававога поля й сыстэматызацыю законаў больш жорстка зафіксаваць пісанай мовай уладу паноўнай эліты над гэтай вялізнай, але аморфнай тэрыторыяй. Пасьля выданьня Статуту, як сказаў бы Леві-Строс, «улада магла ўпэўнена казаць: цяпер няма каму адгаворвацца няведаньнем закону». Статут шматкроць павялічыў колькасьць і якасьць улады князя й эліты.

— *Статут ВКЛ у пісанай форме юрыдычна замацоўваў моц сьвецкай улады. А ў духоўнай сфэры што стаяла на варце ўлады?*

— Яшчэ адзін вялікі помнік старабеларускай мовы — «Біблія» Францішка Скарыны. У духоўнай сфэры яна выконвала тую ж ролю, што й Статут Лява Сапегі. Беларуская «Біблія» дапамагла канчаткова зруйнаваць паганства на нашых землях і гэтак сканцэнтравала духоўную ўладу ў руках царквы. Між іншым, заўважым, што адной з асноўных прычынаў татальнай паразы паганства была адсутнасьць у яго такой магутнай зброі дзеля барацьбы за духоўную ўладу, як паўнаважарасная пісьмовая культура.

— *Але старабеларуская мова хоць і выявілася як мова ўлады, не змагла зьберагчы Вялікага Княства, і яно назаўжды зьнікне з геапалітычнай мапы Эўропы. Разам зь ім назаўжды зьнікне й старабеларуская мова. Чаму так здарылася?*

— Мы сёння ўвесь час гаворым, што старабеларуская мова найперш і перадусім была мовай улады. У гэтым была ейная моц, але, як выявілася пазьней, і ейная слабасьць. Пасьля ўлучэньня Княства ў Рэч Паспалітую, цэнтры ўлады перамясьціліся ў Польшчу, і мовай улады сталася польская. А старабеларуская засталася без сваёй асноўнай функцыі й змарнела яшчэ да таго, як тэрыторыі Вялікага Княства апынуліся ў складзе Расеі.

— *У рэчывічы гэтай тэмы, мова і ўлада, што б Вы маглі сказаць пра сучасную беларускую мову?*

— Яна высьпела ва ўлоньні беларускай вёскі, пазбаўленай каналаў хоць якой улады. І доўгі час ёю карыстаіся адно тая ж вёска й плебэйскія ўскрайкі гарадоў ды мястэчкаў. Першае злучэньне (вельмі кароткае ў часе) сучаснай беларускай мовы і ўлады ад-

б е л а р у с к а я А т л я н т ы д а

былося ў 1918 годзе, калі была створаная БНР. Затым гэтае задзіночаньне мовы і ўлады паспрабавалі аднавіць бальшавікі ў БССР (вядомая беларусізацыя 1920-х гадоў), толькі неўзабаве яны вынішчылі ўсіх, хто выявіўся сьвядомым адэптам роднай мовы... Але сытуацыя з сучаснай беларускай мовай патрабуе асобнай гаворкі. Я толькі скажу, што мовай улады сёньня ў Беларусі зьяўляецца расейская, а беларуская сталася мовай свабоды.

